НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. В.С. ШИШИГИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 164 (16937)

2004 чылдың декабрь 11, суббота

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Садар өртээ 4 рубль.

ДААРТА — РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН КОНСТИТУЦИЯ ХҮНҮ

Тыванын хүндүлүг чурттакчылары!
Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Күрүне байырлалы болур Россия Федерациязының Конституциязының хүнү-биле силер бүгүдеге байыр чедирдим!

Чурттуң Конституциязы делегейниң сайзыраңгай ниитилежилгезинге Россияның чаңчыгарынга эрге-хоойлулуг үндезинни тургускан, ооң ачызында бүгү-ле чүүл хоойлу езугаар шиитпирлеттинип турар. Хоойлунуң эң-не дээди күштүг чоруу – төлептиг келир үениң кол негелделериниң бирээзи.

Бо байырлалды россияннар ниитилел амыдыралының бүгүле адырларында болуп турар улуг өскерилгелерниң адаа-биле уткуп турар. Российжи күрүненің ниитилелге-даа, делегей ареназынга-даа ат-алдары дыка өскен. Чаңгыс аай эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче угланган реформалар чедиишкинниг боттанып, чурттуң камгаланыр аргазы болгаш айыыл чок чоруу быжыгып турар. Ол сорулгаларны шиитпирлээри нарын, харын-даа чамдыкта эң берге байдалдарга шиитпирлеттинип турза-даа, Россия бөгүнде кандыг-даа берге байдалга турза, эрге-хоойлулуг хамааты ниитилелди тургузарынче угланыышкын, он чыл мурнунда шилип алган ол орукка шынчы болуп арткан, оон соора баспаан, ында Хоойлу эң-не дээди черни ээлеп турар.

Эрге-хоойлулуг күрүнени тургузары уламчылавышаан, бистер, Тыванын чурттакчылары, ол чорудулганың долу эргелиг киржикчилери болуп турар бис. Бистиң республикада хөй-ниити организацияларның, политиктиг партияларның, шажын-чүдүлгелиг концепцияларның ажыл-чорудулгазынга чогумчалыг байдалдар тургустунган. Бөгүнде бирги чергениң айтырыы болза республиканың Конституциязының күштүг болурун хоойлу езугаар хандырары, ындыг болганда бистиң хамаатыларывыстың эргелерин болгаш хосталгаларын эң бедик деңнелге хандырары болур.

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Силер бүгүдеге быжыг кадыкшылды, бот-боттарын билчир чорукту, келир үеге бүзүрелди болгаш чаагай кежик-чолду күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Хүндүлүг чонувус!

Демократтыг үндезиннерге төптүң болгаш девискээрлерниң аразында харылзааларның чаа системазын тургускан, Россияның күрүне болур үндезинин быжыглаан Россия Федерациязының Конституция хүнү-биле изиг байырывысты хүлээп ап көрүңер. Россияның чаа Хоойлузунуң ачызында федерацияның субъектилери боттуг бот-тускайлаң чорукту алган, девискээрлерниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын чер-черге тускайлаң шиитпирлээр арга тургустунган. Конституция чурттуң политиктиг амыдыралын турум болдурарының барымдаазы апарган, ооң база нормалары болгаш принциптери – демократияның, хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының боттуг магадылалы. Кижи бүрүзү бодун көргүзер байдалдарны түргузуп турар. Бо бүгү чүүлдер болза хоойлуну хүндүлээр күштүг, күрүнени тургузарының үндезини болур.

Силерге чедиишкиннерни, эң-не эки чүүлдерни күзедивис.

Хүндүлел-биле,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Эргим ха-дуңма!

Россия Федерациязының Конституция хүнү-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедириишкинин хүлээп ап көрүңер! Россияның референдумга хүлээп алдынган Үндезин Хоойлузу демократтыг эрге-хоойлулуг күрүнени бадыткаарынга эрге-хоойлулуг үндезин болган кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгазын ол магадылап турар.

Россия Федерациязының чаа күрүне механизми элээн каш чыл мурнунда тургустунган, политиктиг болгаш идеологтуг плюрализм быжыглаттынган, хөй партиялыг болур чорук тургустунган.

Ажыл-агыйны башкарып чорударының рынок моделиниң үндезиннери тургустунган, кижи бүрүзүнүң бот-сайгартынарынга херек байдалдарны хандырып турар экономиктиг көдүрүүшкүннүң үндезини салдынган. Моон ыңайгы бурунгаарлаашкын хамаатыларга тайбыңны камгалаарының болгаш бүгү адырларның база эрге-чагырганың бүгү деңнелдериниң ажыктыг кады ажылдажылгазында хөй-ниитиниң чөпшээрежилгезин чедип алырының үндезининге болдунар.

Бо хүнде Тыва Республиканың чонунга аас-кежиин болгаш кежик-чолду, кадыкшылды болгаш келир үеге бүзүрелди, күш-ажылга чедиишкиннерни база бүгү-ле чаагай бодалдарның болгаш эге-лээшкиннерниң амыдыралга боттаныышкынын күзедим.

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектору В.ЧЕРНЫШЕВ.

Юбилей

Хүндүлүг Кызыл-Эник Кыргысович!

Силерниң 75 харлаан юбилейиңер-биле байыр чедирерин чөпшээреп көрүңер!

Тыва литератураның хөгжүлдезинге үнелеп четпес үлүг-хууңар киирип, эрткен чүс чылда төрээн тыва дылды байлакшыдып келген чогаалчыларның бирээзинге Силерни дидими-биле хамаарыштырып болур. Ынчалза-даа ынакшыл, күш-ажыл, найырал дугайында бижээн хөй санныг шүлүктериңер өскелерден онза ылгалдыг, оларга дөмейлешпес. Шүлүк чогаалы бижииринден аңгыда, оюнбаштак арга-биле чалгаа кижилерни шоодуп көргүскен "Долуманың хуулгаазыны", "Саян дагларының даңгыназы", "Инчеек", "Белек-Кыс эмчи" деп шиилерни бижээш, тыва театрның репертуарынче киирген силер. База ол ышкаш "Ыржым булуң", "Ырак булут" деп солун тоожуларыңарны хөй номчукчулар номчаан болгаш ам-даа номчуп турар дээрзинге бүзүрээр мен. Номчукчуларның эң бедик үнелелин "Уйгу чок Улуг-Хем" деп романыңар алган дизе, хөөредиг чок. Кара томдан эгелээш алдын томга чедир тыва чоннуң төөгүзүн, национал мөзүбүдүжүн, төөгүлүг болуушкуннарны уран-чечени-биле чырыткаңар онзагай. Хүндүлүг Кызыл-Эник Кыргысович! Тыва литератураның сайзыралынга киирген улуг-хууңар бедик үнелелди алган болгаш "XX чүс чылда Тыванын алдарлыг кижилери" деп Күрүне номунче Силерниң адыңар киир бижиттинген. Тыванын Улустуң чогаалчызы, Силерге юбилейиңер таварыштыр аас-кежикти, узун-назынны күзедим! Демир-үжүүнер ам-даа чидиг болзун!

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

"ШЫН" — ШЫНЧЫ ӨҢНҮҮВҮС ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Чаа чылче! Чаа чылче!
Шайлап ора безин номчуур
Шапкынчывыс
"Шынывыска"
Чагылгалыг кирээлиңер.

Николай АЛДАЧИ, ТР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды:

— Каш хонгаш республика солуннарының чагыдылгазы доостур. Бистиң чер-черлерде хөй санныг ажылдакчыларывыс, көдээ ишчилер ону кончуг эки билирлер деп бодаар мен. Чүге дизе оларның хөй кезии — "Шын" солуннуң доктаамал номчукчулары. Көдээ ажыл-агый яамызы республиканың эң хоочун бо солунун чыл санында доктаамал чагыдып ап турар, бо удаа база чагыдылганы кылдырып алган бис.

"Шын" солун – яамының шынчы өңнүү. Ол тургустунганындан бээр Тыванын көдээ ажыл-агыйының, ооң ишчилериниң айтырыгларын доктаамал чырыдып келген, чырыдып турар-даа. Келир чылын солуннуң арыннарынга көдээ ишчилерге күрүнеиң талазындан кан-дыг деткимчелер көргүзериниң айтырыгларын, адырның хөгжүлдезиниң хоойлуларын хөйү-биле чырыдарын планнап турар бис.

Көдээ ишчилер, солуннуң номчукчулары! "Шын" солунну яамы ышкаш, ыяап-ла чагыдып алыңар!

Дозур-оол ТИНМЕЙ, профессор, Тыванын экономика болгаш хоойлу-дүрүм техникумунуң директору:

— "Шын" солун — республикада эң хөй номчукчулуг болгаш чырыткан материалдары дээштиг солун. Ооң бадыткалы кылдыр мындыг чүүлдү чугаалап каайн. Бо чылын бир "сарыг" солун Тыванын экер-эрес оолдары – 60 маадырларже ээлчеглиг "халдаашкын" кылган. Мен тыва чону дээш туруш чок ийи-чаңгыс тыва, орус политиктерниң ол материалынга чөпшээрешпейн, удур чүүл бижиримге, чаңгыс "Шын" солун парлаан! Материалымны "Шынның" номчукчулары дыка деткээн. Кудумчуга меңээ ужурашкан та каш кижи холум тудуп, байыр чедирди ыйнаан! Оларның аразында сүт-хөлчүлер база бар.

Мен школачы, ооң соонда студент чылдарымдан эгелээш, "Шын" солуннуң доктаамал номчукчузу, бижикчизи мен. Бо солун чамдык республика солуннарынга бодааргa, быжыг туруштуг солун.

Мен Тыванын **чонун, аныяк-өскенни, ооң иштинде студентилеримни**, "Шын" солунну чагыдып алыңар деп кыйгырып тур мен!

Кайывыс-даа 80-нээр

Антонина Чындаевна ОЮН, күш-ажылдың хоочуну: — Улуг-Хем кожуунуң ынчангы "Эйлиг-Хем" совхозунга ажылдап, чурттап турган үемде хову бригадирлеп, учетчиктеп, шаңга-даа, уруглар ясли-садынга-даа ажылдап чордум. Ийи-Талга чурттап тура, ынчангы үе-черге эш-өөрүм-биле херээженнер шимчээшкининиң ажылынга идепкейлиг киржип, суурнуң ажыл-амыдыралының хөгжүлдезинге үлүг-хуувусту киириштирип чораан чылдарывысты үнелээр мен. Ол бүгү хемчеглерни эрттиреринге "Шын" солунну ажыглап, оон хөйну билип ап, өөренип чораан бис, ынчангаш ону амыдыралдың депери дээр мен. Бо хүннерде 2005 чылдың бирги чартыында "Шын" солунга чагыдылга чоруп турар болгай. Үе-дүптен бээр номчуп келген солунумну, назы-харым улгаткан-даа бол, бижиттирип алган, ам-даа номчуп чор мен. Хову бригадазынга, шаңга-даа ажылдан хостуг үелеривисте, ажыл аразында дыштанып ора, ону номнай кааптар бис. Уруглар база мээң аайым-биле "Шын" солунну номчуп чаңчыга берген, ам кады номчуп чор бис, солуннуң доктаамал номчукчулары апарганнар.

Мээң назы-харым номчуп келген "Шын" солунум-биле чажыт, үе-черге — келир чылын кайывыс-даа 80-нээр. Ынчангаш солунувустуң ажыл-херээнге экини күзеп ора, чаңгыс чер-чурттугларымга "Шын" солунну чагыдып алырын сүмелээр-дир мен.

"Авам, ачам-биле номчуур мен"

Шеңне ДҮВЕНБАДЫ, Кызыл кожуунда Баян-Кол ортумак школазының 9-ку классчызы:

— Чурттап турар суурумга, школамга дыка ынак мен. Школа чоогунда от одаар чериниң девискээри ол ынчаар кезек-кезек бокту аштап-арыглап, ырадып кааптар болза, суурувус оон-даа аян-шинчилиг болу бээр. Ажыл-ишчи улуг улустуң турасоруун база үнелээр мен, аныяк-өскенге ол үлегер. Клазывыс башкызы Жанета Омаевна Топчааның адынга база чылыг сөстерни чугаалаксаар мен. Мээң суурум ам-даа бурунгаарлап сайзыраар.

Бодалымны, күзелимни улуг, хөй номчукчулуг солун "Шынны" дамчыштыр илередиптер аргалыг болганымга өөрүп тур мен. Чүге дизе "Шын" солун меңээ чоок, ава-ачам-биле кады ону холга тудуп, көрүп, номчуй бээр болгаш, билир мен. Бистиң өг-бүлевисте ону чылдың-на чагыттырып ап турар. Авам Алла Марчыновна— суур эмнелгезинде фельдшер, ачам Мерген Чиртек-оолович— башкы.

2005 чылда өг-бүлевиске чагыдылга кылып тура, авам, ачам "Шын" солунну база бижиттирип алдылар. Ам база авам, ачам-биле кады номчуур бис.

Россия Федерациязының Конституция хүнү-биле!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Декабрь 12-де бистиң чуртувус Россия Федерациязының Конституция хүнүн демдеглеп турар. 1993 чылдың Конституциязы хөй чаартылгаларны тургузуп, экономиктиг үндезиннерни солуп турар. Ынчалза-даа экономиктиг харылзааларда ужуру билдинмес бергелер тургустунуп турар. Чурттуң кол хоойлузунга кандыг-даа хыналдаларны кылбаан. Эрге-хоойлулуг күрүнеге артар ужурлуг демократтыг үндезинни ында доктаатканын чурттуң кол хоойлузу илередип турар. Биске кол демократтыг хосталгаларны бистиң күрүневис хандырып шыдаар бе деп айтырыгларның дугайын бөгүнде аажок маргыжып турар харын. Россияның Президентизи Владимир Путин күрүне харыысалгазын быжыглаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алган. Ол базымнар чурттуң улам ыңайгы демократтыг хөгжүлдезин быжыглаарынга шиитпирлиг базым болган. Харыысалгалыг эрге-чагыргалыг чүгле ындыг чурт бодунуң хамаатыларынга кол эргелерни хандырып болур.

Байырлалдың бо хүнүнде Силерге тургузукчу күш-ажылыңарга Россияның болгаш Тыванын чаагай чоруу дээш чедиишкиннерлиг болуруңарны, тайбыңны болгаш чаагай амыдыралды, Силерниң бүгү бодалдарыңар болгаш күзелдериңер бүдер болзун деп йөрээлди алгадым.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

* * *

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Күрүне байырлалы—Россия Федерациязының Конституция хүнү-биле Силерге байыр чедирдим. Ада-чурттуң чаагай чоруу дээш бүгү ажыл-херээңерге болгаш эгелээшкиннериңерге чедиишкиннерлиг болурун күзедим. Чедимчелиг бооп көрүңер!

Хүндүлел-биле,

РФ-тиң Президентизиниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. КВАШНИН.

* * *

Ол ышкаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының адынга Кемерово областың губернатору **А.Тулеевтен,** Ямал-Ненец автономнуг округтуң Күрүне Думазының Даргазы **С.Н. Харючиден,** Тюмень областың губернатору **С.С. Собянинден** байыр чедирген телеграммалар келген.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелиниң медеглели

Күрүне эрге-чагыргазын быжыглаар, бистиң чуртувустуң политиктиг системазында хоойлужудулга органнарының харыысалгазын болгаш ролюн бедидер талазы-биле Россияның Президентизи В. В. Путинниң киирген саналдарынга хамаарыштыр ап чоруттунуп турар хемчеглерни, регионнарның баштыңнарын соңгуурунуң чурумунда ам болур өскерилгелерни чурттакчы чоннуң хөй нуруузу идепкейлии-биле деткип, чүүлдүгзүнүп турар. Ооң-биле чергелештир амыдыралының чедимчелиг чаагай чоруун криминалдыг бизнестиң ачызы-биле чедип ап турар күштерниң ажыл-чорудулгазы база идепкейжээн.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының хөй кезии күрүне эрге-ажыын, ооң айтырыгларын кеззэде чугулалап келген болгаш чугулалап көрүп-даа турар, хоойлужудулга, ылаңгыя экономика, саң-хөө адырларында хажыдыышкыннар фактыларын принципалдыы-биле көрүп турар. Боттарының хуузунда база төлээлеп турары бизнес-структураларының эрге-ажыктарын мурнадыр сорулга-биле депутаттың мандадын азы эрге-чагырганың өске-даа бүрүн эргелерин ажыглап турар кижилер күрүне депутаттарының ол туружунга удур туржурун оралдажып, ооң аргахевирин ыят чокка шилип алгаш чорударын оралдажып турар. Ол удур туруушкун сөөлгү үеде чидигленип турар. Чазактың массалыг информация чепсектериниң арыннарында тодаргай эвес кыжанныглардан база нүүлдээшкинден принципиалдыг турушту ээлеп турар депутаттарже криминалдыг ажык ыйыдыышкынче ол шилчип турар. Криминалдыг ындыг ыйыдыышкыннарның үндезини хууда хамаарылга-даа эвес, а принципиалдыг чөрүлдээ болгаш бир талазында, республиканың эрге-ажыы дээш демисел-дир, өске талазында – хөлегеленчек бизнестиң болгаш чамдык бөлүктерниң эрге-ажыы дээш демисел-дир, Хоойлужудулга палатазының депутады С. В. Сафрин православ шажын чүдүлгелиг улустуң эрге-ажыын камгалап, тудуун харыылап турары туттунуп турар православ шажын хүрээзиниң таңныылдарынче дээрбечи халдаашкыннның фактызын база Тыва Республиканың хоойлужудулга эрге-чагыргазының дээди албан-дужаалды кижизи – Хоойлужудулга палатазының Даргазы В. М. Оюн күрүне ажыл-хүлээлгезин күүседип турар өйде ооң амы-тынынче, кадыкшылынче Барыын-Хемчиктиң №14 соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Р. С. Монгуштуң декабрь 1-де халдаашкын кылган фактызын аңаа хамаарыштырып болур.

Шак мындыг криминалдыг хөделиишкиннер республиканың депутаттар корпузунуң кадыкчаагай күштерин боттарының принципиалдыг туружундан ойталаарынче албадап шыдавас, күрүне болгаш чон мурнунга бодувустуң хүлээлгевисти күүседиринге шаптыктап шыдавас дээрзин медеглээрин хүлээлгевис кылдыр санап турар бис. Бистиң чуртувуста күрүне тургузуун быжыглаарынче, корум-чурумну тургузарынче болгаш хамааты ниитилелдиң моон ыңайгы хөгжүлдезинче угланган реформаларның күүселдези чайгылыш чок. Чоннуң күсели-биле хуузунда чаагай чоруун моон-даа ыңай тургузар сорулгалыг болгаш холдан тая дүжүп бар чыдар эрге-чагыргадан бөгүн сири-кавы халбактанып турарлар ону билген турар ужурлуг.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелиниң хуралынга 2004 чылдың декабрь 2-де хүлээп алган.

Москва. Житная, 16, Россияның иштики херектер сайыды Р. Нургалиевке

Республикага ниитилел-политиктиг байдалды дүшкүүредирин, националдар болгаш конфессионалдар аразынга харылзааларның чидигленишкинин болдурбас сорулга-биле 2004 чылдың декабрь 1-же 30-ниң дүнезинде Кызыл хоорайда туттунуп турар православ шажын хүрээзинче дээрбечи езу-биле халдаашкынга, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Даргазы Оюннуң кадыкшылынче болгаш амытынынче палата депутады Роман Монгуштуң 2004 чылдың декабрь 1-де халдаашкын кылганынга истелге чорударынга Силерниң киржилгеңерни база контролюңарны диледивис. Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелиниң кежигүннери Вальков, Балчий-оол, Сафрин, Дамба-Хуурак, Иргит, Бартына-Сады, Бичелдей, Молин.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы В. ВАЛЬКОВ.

Сөстен берип көрүңер

НҮГҮЛ КЫМНЫ-ДАА ТОТТУРБАЙН ЧОРААН

Чылдагааннар турзажок, массалыг информация чепсектеринге мооң мурнунда медеглелдер кылбайн чораан мен. Ынчалза-даа мээң өөрүм болур чамдык депутаттарның эрге-хоойлу камгалаар органнарның чамдык төлээлерин болгаш Кызыл хоорайның чамдык хууда солуннарын дамчыштыр организастааны истеп-сүрүүшкүн хевирлиг ыдалаашкыннарга таваржып турдум. Оларның чамдыктары амдыгаа дээр кандыг-даа үндезин-барымдаа чок черге меңээ «кем-херек үүлгедикчизиниң ат-сураан» аспышаан хевээр. Ол бүгүнү шыдажып, хоозун чугааларга киришпезин кызыдып, меңээ эңне чугула чүве – Хоойлужудулга палатазында оларның эрге-ажыктарын төлээлеп турарым соңгукчуларымның бүзүрели деп санап келген мен.

Бөгүн бүгү чүвени чугаалаар бодай бердим. Хоойлужудулга палатазының удуртукчузу Василий Майлолович Оюннуң улус хүлээп алыр черинге неделя бурунгаар болган таварылгага холбаштыр Хоойлужудулга палатазының удуртулгазының нептередип таратканы нүгүлү аңаа чылдагаан болган чүве. Мени эңне килеңнеткен чүве болза, Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелиниң чүгле массалыг информация чепсектеринге эвес, а чамдык федералдыг ведомстоларның удуртукчуларының адрезинге дыңнадыгларда тараткан медеглели болур. ХП-ниң Чөвүлели бо херектиң дугайында езулуг шынны чугаалаваанындан аңгыда, ук мегеден талыгырже шыгааган политиктиг түңнелдерни кылып турар.

Василий Оюн болгаш аңаа чоок депутаттар бо таварылганы «дээрбечи халдаашкын» болгаш «албан-дужаалдыг кижиниң амытынынга, кадыкшылынга халдаашкын» кылдыр адааннар. Шынап-ла, ындыг чүве болза, чүге ол «халдаашкынның» соонда мага-ботка кемдээшкиннерни ол эвес, а мен алганым ол?

Чогум черле чүү болган деп бодаар силер? Декабрь 1-ниң хүнүнде соңгукчуларым-биле ужуражыр дээш, ийи хүн шөлээ дилеп алыры-биле палата даргазы-биле ужуражыр апарган мен. Кажан улус хүлээп алыр өрээлге кире бээримге, Василий Оюн секретарь столунда телефон-биле чугаалажып олур. Кижиң мени көрүп кааш, дашкаар үне бер деп салаазын айтып имнеди. Кажан олче чоокшулап кээримге, ол телефон тудазын октапкаш, мени күш-биле өрээлден үндүр идип эгелээн. Херектиң ужурун билбээнимден удурланып эгелээн мен. Василий Оюн сегелимче бир шашты. Ол өйде өрээлге секретарь база турган. Шимээн дыңнап каан чолаачы кирип келгеш, бисти чарып каан. Ооң соонда Оюнның талазындан чаа чөңгээ болу бээринден сезингеш, ажылдаар кабинедимге келгеш, кымга-даа хамаарышпас кижи чалаар-дыр деп шиитпирледим. Хоорайның Төлээлекчилер хуралының удуртукчузу Юрий Ананьинче долгадым. Ол чедип келген. Сегелим аарыырынга шыдашпайн, эмнелгеге кээримге дуза чедиргеш, херечилел бижикти-даа берген. Василий Оюн кемдээшкин албаан, чүге дизе мен ону эттевээн мен.

Палатаның удуртукчузу ындыг күткүүшкүн-чөңгээни чүге эгелээнил, ооң соонда «үптекчи халдаашкын кылган» деп мени чүге буруудатканыл деп, айтырыг тургустунуп келир.

Мооң мурнунда Оюн-биле эки эдержип чораан мен. Мээң кады ажылдап чоруур эжим болгаш палата удуртукчузу кижи боорга, ооң-биле хүндүткелдиг харылзаахамаарылганы тударын кызыдып чордум. Оон туржук Хоойлужудулга палатазының удуртукчузунуң болгаш аппарадының ажылчорудулгазынга чигзинчиг чүүлдер эскерип каанымда, Василий Майлоловичиге чеде бергеш, чигзиниишкиннеримни хүндүткелбиле айтырар турдум. Элээн каш ындыг айтырыглар салганым соонда Оюн мени шыжыгып хүлээп көөр апарган кижи.

Бүдүн чартык ай бурунгаар, сессия бооп турган үеде, палата даргазындан ооң шефке алганы волейбол командазында ойнап турар Хоойлужудулга палатазының чаа аппарат ажылдакчыларының дугайын айтырган мен. Хоойлужудулга палатазының аппарадының штадында хүлээп алган ол волейболистер чүге янзыбүрү командировкаларже өске депутаттардан хөй удаа чоруп турарын айтырган мен. Олар командировкаларже боттарының акша-хөреңгизи-биле чоруп турар чүве деп, Оюн ынчан харыылаан.

Ол айтырыгны чүге салганым ол?

Сөөлгү үеде Хоойлужудулга палатазының аппарат ажылдакчыларының аразында кадык эвес байдал тургустунган. Бо чүүл чаа кадрлар томуйлаашкыннары-биле холбашкан. Оюннуң талазындан ажаалда-тежээлдеге алдынган волейбол командаларында ойнап турар элээн хөй аныяк оолдар болгаш кыстарны ажылга хүлээп алган. Ол дугайын палатада кижи бүрүзү билир. Элээн каш волейболистерни Красноярскиден чалап эккелген, оларны ХП-де ажыл-биле болгаш чурттаар оранбажың-биле хандырган, үш кижи ажыл-агый эргелелинде ажылдап турар.

Спортту хөгжүдеринге удурланмайн турар мен, ынчалза-даа күрүне эрге-чагыргазының органынга ажылдаар кижилерни шилип ап турда, оларның волейбол ойнап билири кол негелде апааргa элдептиг чүве-ле-дир. Ооң-биле кады аппараттың хөй «эрги» ажылдакчыларынга удуртукчуларның талазындан ыйыышкын кылып турарын база чаңгыс эвес удаа дыңнаан мен.

Сессияга бо айтырыгны салганым соонда Василий Оюн мээңбиле шуут чугаалашпастаан, командировка акшазын төлевестээн, мээң өске билдириишкиннеримге ат салбастаан. Оон туржук ол меңээ хамаарыштыр оттурган кеземче херээ чүге бурунгаарлавайн турарыл деп элээн каш негелделерни эргехоойлу камгалаар органнарга киирген. Бо кеземче херээ амгы үеде судта кирген чүве, меңээ удур онааган буруудадыышкында үндезин чок болганда, херекти чөптүг көөр деп бодап турар мен. Ынчалза-даа бо херекти чаргышаалда чарарынга болгаш политиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге ажыглаанынга чөпшээрежип шыдавас-тыр мен.

Мээң хөлүн эрттир чүве биликсээр мөзү-бүдүжүм база Василий Оюнга салган айтырыгларым ооң талазындан мени көрбестээр чорукка чедирген, адак соонда кээп хулиган чорукту кылды, күрүнениң бедик албан-дужаалында ажылдап чоруур кижи ындыг чүүл болдурбас ужурлуг.

Оюнга оон өске кандыг айтырыглар салган мен? Чоокку үеге чедир-ле Хоойлужудулга палатазының машиналары талоннар-биле Паротурбинная кудумчузунда бензин кудар черден куттунуп турган. Бензин кудуп алыр дээш чүге ындыг ырак-узак черже баар ужурлуг чүвел деп, дыка хөй чолаачылар элдепсинип турганнар. Талоннарда хуу сайгарлыкчының таңмазын салган, ында «Хүрең-Дашовна» деп, ат бар болган, ооң ужурундан-на боор, ук бензин кудар чер ХП-ниң даргазының кадайының дуңмазының деп, түңнелди чолаачылар кылган. Оюнга бо айтырыгны салырымга элээн-не аарзынган кижи.

Чоокта чаа Чеди-Хөлде бир школага ооң өг-бүлезиниң өмүнээзинден белекке берген машинаны Хоойлужудулга палатазының акша-хөреңгилериниң күсели-биле саткан деп улустуң чугаалажып турары шын бе дээрзин оон айтырган мен. Ук машинаны тывыскан хүннүң даартазында-ла оорлап аппарган болгай.

База катап демдеглээрим болза: чөңгээ кылыр дээш ындыг айтырыглар салбаан мен. Ук айтырыгларны чаңгыс-чаңгыс олуруп алгаш, эвилең-ээлдек байдалга Хоойлужудулга палатазының аппарадында үнүп турган чугаалар талазы-биле ооң бодалын дыңнаар сорулга-биле салган мен.

Декабрь 1-де меңээ удур билдилии-биле бодап алган чөңгээни кылган. Мени чүгле эттеп каан эвес, а аажок-ла нүүлдээн, ынчангаш бодумну теве эвес-тир мен деп көргүзер ужурга таварышканым бо.

(Уланчызы 3-кү арында).

НҮГҮЛ КЫМНЫ-ДАА ТОТТУРБАЙН ЧОРААН

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Мооң-биле чергелештир олар кара өжегээр Кызыл хоорайда хууда солуннарны дамчыштыр сөөлгү каш чылдарның дургузунда мени долгандыр доюлдурган хоп-нүгүлүн медерелдии-биле ажыглааннар. Ындыг улуг хемчээлдиг болгаш ындыг мөзүшынарлыг нүгүлдээшкиннер улуг албан-дужаалдар ээлеп база бүгү республика хемчээлдиг чагыргаже кордап турар кижилерден үнүп турары кончуг харааданчыгдыр.

Үр үениң дургузунда аппарат ажылдакчылары болгаш депутаттар бажыңындан бок үндүрбезин кызыдып келгеннер. Ам ооң дугайын ыыттавайн барып болбас. Хоойлужудулга палатазында кадык эвес байдал тургустунган деп чугааладым, ол харын-даа чиик чугаалааным ол-дур. Депутаттар корпузу ийи лагерьде чарылган. Палатаның удуртулгазынга онза чоок болгаш бүгү материалдыг ямбыларны ажыглап турар депутаттар бар, ол ышкаш палатаның удуртулгазынга айтырыглар салыр депутаттар база бар, оларны палатаның удуртулгазы бар-шаа-биле кызып-кыйып турар. Аппараттың волейбол ойнап билбес хөй санныг ажылдакчыларынга, удуртулганың үзелбодалын үлешпейн турар депутаттарга хамаарыштыр каржы болгаш бастып-дорамчылаар, куду көөр чоруктар Хоойлужудулга палатазында хүн бүрүнүң норма-чижээ апарган.

Чамдык ужур-барымдааларга хамаарыштыр каш сөс. Кижилер мурнунга чөптүг чоруктуң, хоойлу-дүрүм сагылгазының, күрүне эрге-ажыктарының дугайында суртаалдап, өскелерни массалыг информация чепсектерин дамчыштыр саң-хөө самчыгдалынга буруудадып тура, палатаның удуртукчулары болгаш аппараттың оларга чоок ажылдакчылары боттары база оларның боттандырып турары саң-хөө болгаш ажыл-агый ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүмге дүүшкээнге чигзинигни болдуруп турар хөделиишкиннерни кылып турарлар. Хоойлужудулга палатазының аппарады үр үениң дургузунда политиктиг ыйыышкын дугайында сөстерге чагдынып алгаш, саң-хөө контролюндан ойлап келген. Чүгле күрүне эргечагыргазының федералдыг органнарының төлээлериниң холгаарлаашкыны палатаның саң-хөө ажыл-агый чорудулгазынга ревизияны чоокта чаа кылыр арганы берген. Ол ажылды дооскан. Бо ревизияның түннелдерин үндүрүп турган ревизорларга бистиң чамдык коллегаларывыс ыйыышкын кылып турганының дугайында чугаа депутаттар корпузунуң аразында тыргын чоруп турар. Оларның аттарын адавас мен. Палата удуртукчузунуң улус хүлээп алыр өрээлинге декабрь 1-де меңээ удур кылган чөңгээ чогум-на харын ревизияның түннелдери-биле дорт холбашканы чадавас. Демдеглеттинген хажыдыышкыннарны хөй-ниитиниң кичээнгейинден чайладыры болгаш ооң-биле чергелештир контроль-ревизия эргелелиниң төлээлеринге салдар чедирери кым-бир кижиге эргежок чугула апарган хире. Ол дээрге мээн амы-хууда бодалым-дыр.

Күзел турган болза, палатаның удуртукчуларының болгаш оларга чоок депутаттарның кандыг ажыл-херектерни саарып турарының дугайында хөйну чугаалап болур ийик. Эргежок чугула апарза, ону мен дараазында чугаалап бээр мен.

Хүндүлел-биле,

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга № 14 соңгулда округундан депутат Р.С. МОНГУШ.

Тайылбыр орнунга

«СИЛЕРГЕ ДЫҢНАДЫРЫМ БОЛЗА...»

Хоойлужудулга палатазының Чөвүлелиниң медеглелинде элээн шыңгыы буруудадыышкыннарны идип үндүргени көскү-дүр. Олар кайы хире үндезин-барымдаалыгыл деп, айтырыг дораан-на тургустунуп келир. Үстүнде парлаттынган сөзүглелдерниң будулгаазыныы, билдинмези-ле кончуг. Оюн болгаш ооң талалакчылары болган таварылганы Монгуштуң талазындан «амы-тынга болгаш кадыкшылга халдаашкын» деп санап турарлар, а сөөлүндээзи, бодунуң ээлчээнде, ону – Оюннуң бодунуң талазындан «хулиганзыг чорук» болгаш «чөңгээ-күткүүшкүн» деп турар. Ындыг болзажок палатаның бажын тевер деп оралдажып турар депутаттар бөлүү (Оюн, Вальков, Балчий-оол, Сафрин, Дамба-Хуурак, Иргит, Бартына-Сады, Бичелдей болгаш Молин) боттарынга ажыктыг үнелелди бээр дээш далашканындан аңгыда, ындыг ужур-уткалыг дыңнадыгларны федералдыг эрге-хоойлу камгалаар ведомстволарже чоргускан. Үстүнде киирген документилерни чүгүртү көөрге безин «далашкан күске сүтке дүжер» деп билдингир үлегер домак башка кирер. Бир эвес ХП-ниң Чөвүлелиниң медеглелин бүгү делегей көрзүн дээш Интернетте киирип каанын билбес турган болзувусса, иштивисте бүдүү каттырып каар-даа турдувус ыйнаан.

Медеглелде-даа, федералдыг эрге-хоойлу камгалаар структураларның удуртукчуларының адрезинче чоргускан телеграммалардадаа «туттунуп турар православ хүрээниң камгалалынче дээрбечи халдаашкынның фактызын» айтып турар. Чугаа чүүн дугайында чоруп турарын ылавылап кээрге, дараазында чүүл илерээн. Ноябрь 30-ниң кежээзинде үш медерел чок хамааты хүрээ тудуундан дилген 6 манзаны оорлаарын оралдашкан. Медеглелде ады кирген депутат С.Сафриннің «православ чүдүлгелерниң эрге-ажыктарын камгалап, хайгаарап турары» «Сельстрой» тудуг фирмазының эт-хөреңгизинче семээннерни милиция таңныылдарның баштайгы дыңнадыының соонда-ла тудуп алган. Кара угаан-биле бодааргa, кижи албас, ыт чивес эреңгей болуушкун болгу дег. Ынчалзадаа Хоойлужудулга палатазының демги ол-ла Чөвүлелиниң дараазында хуралында ук информацияны шын-на сеткили-биле чугаалажып, барза-барза, ол алды манзаны республиканың күүсекчи эргечагыргазының (!) даалгазы-биле хураарын оралдашкан апарган. ХП-ниң Чөвүлелиниң мындыг догааштырыгга канчаар келгени тывызыктың тывызыы болуп артып калган. Кым билир, депутаттарны туттурганнарның карăзынчыг, ам артында православ эвес, ат-фамилиязы сезиглендирген-даа чадавас, ооң кадында ук фамилияларның эдилекчилери Тываның барыын кожуннарындан үнген кижилер болганда. Кол чүүл кайын-на ында деп. Кол чүүл чүдел дизе ХП-ниң кажараан Чөвүлели бо бүгү чазактың чимзениишкиннери чокта бүтпес деп биле тыртып кааш, божуу-далаш политиктиг түннелдерни үндүрүп, кижи төрелгетенниң бүгү медерелдиг кезээн Интернеттиң дузазы-биле, а чурттуң эрге-хоойлу камгалаар органнарының удуртукчуларын дораан чедер телеграммалар-биле бистиң республикавыстың кырын дургаар диргелген чүгле нациялар аразында эвес, а шажын-чүдүлгелер аразында харылзааларда дүшкүүрлениишкинниң айыылының дугайында дыңнаткан. Чүгле харын манзалар дугайында айтырыын уттуп алган – ол-даа канчаар. Ынчалза-даа В. Путинниң адын, чоннуң деткип турары политиктиг системаның реформазын, «күрүнезирек депутаттарга» республиканың болгаш ооң чонунуң эрге-ажыктары дээш ажылдаарынга шаптыктап турар кара күштерниң идепкейжээнин айтырын утпааннар – ол чокта чүве кайын бүдер ийик...

Ельцинге, Скуратовка, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанынга, Күрүне Думазынга тус черниң чазаа-биле ооң деңнэвес демиселинге дуза кадарын дилээн төнчү чок чагаа-хораа бижиир кижиниң биске турганын сакты-дыр боор силер. Ооң чагаа-хораазы баштайгы дээрезинде Москваның кайгап хараашкынын болдурган, а ооң соонда, кажан уттундурбас мэрниң күрүнеиң болгаш карачал чоннуң эрге-ажыктарын кызагдап турарының дугайында сөстери үен-даян матьшорт-биле холужа бээрге, ук чагааларны анаа-ла Кызылче дедир эгидиптер апарган, олар ам тус черниң архивтеринде шыгжаттынып чыдар. Бодавыже, ооң херээниң төлептиг уламчылакчызы, тодаргайлаарга, коллективтиг уламчылакчы тыптып келген хире.

Хүрээже «дээрбечи халдаашкын» болгаш Оюннуң «амы-тынынга болгаш кадыкшылынга халдаашкын» шак-ла мындыг өске таварылгаларны база сагындырып келир. 5-6 чыл бурунгаар Кызылда бажыңнарның бирээзиниң чанынга кижи кылган хлопушка часты берген. Бир эвес «частыышкын» болган черниң чанынга ол үеде «Риск» солуннуң чогаалчыларының бирээзи турбаан чүве болза, чурттуң чурттакчылары ол таварылганың дугайында билбес-даа турган чадавас. Оппозицияның солунунуң төлээзинче «халдаашкынның» дугайында чурттуң президентизинге безин дыңнаткан турган, солуннарга хөй-хөй чүүлдер үнгүлээн, чаңгыс эвес медеглел кылдынган.

Ынчап кээрге ХП-ниң Чөвүлелиниң медеглели-биле, ИХЯ болгаш АЧФА-же телеграммалар-биле холбашкан таварылга баштайгы-даа база, бодавыже, сөөлгү-даа таварылга эвес хире – ук арга-хорганың эптии-ле кончуг, ооң дузазы-биле хөй-ниитиниң кичээнгейин боттуң бузуттуг херектеринден-даа алаактырып болур, дужун хараар кижилерни-даа коргудуп болур, үстүкү органнарның кичээнгейин бодунга хаара тудуп-даа болур. Бижип келгеннер ам-даа бижиир чадавастар. Он-он кижилерниң амытынын алгаш барган Паротурбиннаяга өрт безин чамдык ажылдакчыларга федералдыг органнарга тус чер удуртулгазынга хамаарыштыр ээлчеглиг хоп-нүгүл бижиирингe чылдагаан болган.

Бижимел чогаадылганың бо жанрын чүрекке чоок хүлээп көөрдаа дизе, федералдыг эрге-хоойлу камгалаар структураларның кулаанга чедирип турары дээрбечи халдаашкыннарның, амы-тынга болгаш кадыкшылга семээшкиннерниң дугайында информациялар ооң авторларының тус черниң корумчурум тудар органнарынга бүзүревезиниң дугайында херечилеп турар. Тус черниң шагдаалары, прокурорлары болгаш айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары чүнүң ужун ындыг хамаарылгага, аажылалга онаашканнарыл? Ону тайылбырлаары чүден белен — 4 муң ажыг километр ыракта турар кижилерни будулдурары, түр үеде-даа болза, белен. А оларның чүвениң шынын угаап-биле бээр үезиниң дургузунда чүү-даа болу берип болур-ла болгай.

Кижи бодааргa, «силерниң кичээнгейиңерге дыңнадырым болза...» деп дыңнадыгны бижиири дег бөдүүн чүве чок ышкаш. Ынчалза-даа ону база бижип билир ужурлуг боор чүведир ийин моң, Василий Майлолович. Силерниң адыңарны салган хынаттынмаан болгаш чиг материалдарны Москваже чорудуп турар улус силерниң бодуңарга дужамык халдадып турар деп чүүлдү канчап билбейн турар улус боор силер. Че харын, Чиңгине прокуратураның специалистери чедип келген-даа дижик, «чиде берген» «алдын курлавырның» дугайында информацияны, өртке хамаарышкан информацияны хынаарлар-дыр, ооң-биле чергелештир РФ-тиң ИХЯ-зындан төлээлер келгеш, «православ хүрээже дээрбечи халдаашкынның» болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң амы-тынынга болгаш кадыкшылынга «халдаашкын» дугайында информацияны хынаарлар-дыр – хамык барымдаалар бадыткаттынмайн баар-ла болгай. Бодуңарның сымыраныкчыларыңарны черзилей көрүп, бир эвес силерниң федералдыг ведомстволарның мурнунга салып турарыңар «сайгарылга темалары» көвүк ышкаш дессараалаштыр чарлыгылай бээр болза, ындыг таварылгада чүү болуп болурун боданганыңар дээре эвес бе? А ынчан көөрүңерге 2006 чылга чедир сыкырым үе арткан болур. Силерниң дузаңар-биле кыдыында бодунуң хүнүн манаан «салгакчыга» кордакчының оруун аштап турар деп бодал бажыңарга кирбес-тир бе?

* * *

Москваже чагаа, солуннарга чүүлдер болгаш судка хомудал бижиирингe ынак бир ажылдакчы бодунуң бажыңының баарынга Чазак автобаазазының дугаарларлыг УАЗик көргеш, ону кедеп турарының дугайында шуугаазын көдүрген.

«Чазактың чимзениишкиннери»-биле демиселге хөлүн эрттир хандыкшыыры эрте дээреиң могапшылаашкынынга болгаш даржыныгшыжыгыышкынга чедирер, а олар маниянның ишкээрлеп каданнаарынга кол чылдагаан болуп деп чүүлдү чугаалаксааш, үстүнде чижекти айтып чыдарывыс ол. А ол дээрге кончуг аар аарыг болгаш эмчилерниң харыылаар айтырыгларынга хамааржыр чүүл-дүр.

ХП-ниң бешки сессиязының алдыгы хуралындан

ТОТКАН ООЛ ЧҮЗҮ-БИЛЕ ОЙНААР ИЙИК?

Бир эвес кылыр чүве тыппаан болзуңарза, азы хеп-хенертен дыштаныр хүннүг, чок-ла болза план езугаар шөлээлиг апарзыңарза, мындыг сүмени хүлээп ап көрүңер: кара чаңгыс катап-даа болза хостуг үеңерни Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга бараалгадып көрүңер. Хоойлу езугаар ону хоруваанынга, харын-даа чүүлдүгзүнүп хүлээп көрүп турарынга бичии-даа дадагалзаваңар. Үеңер-даа хилис барбас, чүге дизе солуннарда Хоойлужудулга палатазының «үре-түннелдиг ажыл-чорудулгазын» чырыткан албан езузунуң чүүлдериндeн боттарыңарның соңгуп алган кижилериңерниң дугайында кандыг-бир түннел үндүрери берге.

Хамык чүүлдер тоолда ышкаш болур: тыва парламентиниң бажыңбалгадынче сеткил хөлзээшкиниг кирип келир силер, хаалга аксынга езулуг-ла кызыгаар камгалалынга таваржыр силер – серемчилелдиг болгаш эвилең-ээлдек таңныылдар силерниң ат-сывыңарны айтырып, сессияга олуржуру күзенчиг эвес кижилерниң даңзызында адыңарның бар-чогун хынаар. Палатаның удуртулгазының адрезинге чаңгыс-даа удааның барымдаалыг шүгүмчүлелин кылыпкан журналистерниң санынга хамаарышпас болганыңарда, ук даңзыда силерниң адыңарның чок болурунга чигзиниг турбас. Маны даш-биле каастап салган чадалап үнгеш, хуралдаар залче дорт-ла углаптар силер, шил эжик артындан дуржулгазы кажараан, угаанмедерел ажылындан ажаанзыраан депутаттарның арын-шырайы көстүп келир.

Залда олурарлар силерже кичээнгейин угландырбас-даа, чүге дизе көөрү күзенчиг эвес кижилерниң санынга хамаарышпас-ла болгай силер. «Камчаткада» олутту ээлеп алгаш, ам-на харын бүгү кичээнгейиңерни мөөңнеңер, чүге дизе палатаның декабрь 8-те эрткен бешки сессиязының алдыгы хуралының үезинде дыңналган чүүлдер дег дыка хөй солун чүүлдерни дыңнаар силер.

Чоннуң айбычыларының боттарынга чаа-чаа чиигелделерни чогаадып чадааш, ийи чыл улай хүлээп чадап турары «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эргебайдалының дугайында» хоойлу төлевилелиниң дугайында бирги айтырыг дораан-на силерни сонуургады бээри чугаажок. Ниитизи-биле хүлээп алдынган хоойлунуң ээлчеглиг эдилгезинге дүүштүр тыва парламентиниң депутаттарынга ай санында депутат ажыл-чорудулга-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглап бээри көрдүүп турар, ол дээрге ажыл төлевириниң **беш** эң кудуку хемчээлинге дең түн-дүр (3600 рубль), мооң мурнунда олар ажыл төлевириниң **ийи** эң кудуку хемчээлинге дең түннүң дугайында чугаалажып турганнар (1200 рубль). А ол-ла хуралга бадылааны 2005 чылда Хоойлужудулга палатазының чарыгдалдарының сметазы 1,6 катап хөөгени-биле силерни кайгадыр чадавас. «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эргебайдалының дугайында» хоойлуже киирген база бир эдилге сонуурганчыг болбас аргажок: ажыл-чорудулганы доктаамал үндезинге боттандырып турар Улуг Хуралдың депутаттарынга ийи чыл болгаш бир катап шөлээ эрттирер черинге баарксэриниң орук чарыгдалдарын төлеп бээр. Кыдыкы соңгу чүктүң районнарында чурттап турар кижилерге компенсациялар дугайында чоокта чаа бирги номчулгада хүлээп алган Тыва Республиканың хоойлузунда ук норма-чижекти республиканың чурттакчы бүрүзүнге магадылаан болгай, чүгле чаңгыс кызыгаарлаашкын бар, аргыжылганы, **таксиден аңгыда**, транспорттуң кандыгдаа хевири-биле боттандырып болур. Мооң-биле чергелештир Хоойлужудулга палатазы 2003 чылда республика бюджединиң дугайында хоойлуже өскерилгелерни сагыштыы-биле «брактааш» турупкан, акша-хөреңгилерни сорулгага ажыглаваны дээш чазакты кезедири чугула деп санап турар хире. «Республиканың акшаларын уштур болза уштуп аппарзын, ынчалза-даа бис принциптиг чоруувусту, Хоойлунуң үжүүн кезээде эдерип турарывысты көргүзер бис» деп, депутаттар чугаалап турдулар. Бо чылдың бюджединге өскерилгелер киирилдезин хүлээп алганын, аңаа хамаарыштыр чемелелдер турбаан, уттуп алган хире.

Хоойлужудулга палатазының депутаттарының хырны тотса-даа, караа тотпазы эвес, а чазактың үлеп хуваап турары акша-хөреңгилерин харамнаныксаары сени ыяттырып болуру чадавас боор, хүндүлүг соңгукчу. Бети дизе почтачы Печкин безин кижиниң мөзү-бүдүш чаялгазының үндезин хоойлузун «улус өскениң эдинге харам болур» деп чарлап дыңнаткан болгай. Эргечагырганың хоойлужудулга адырының «өңүнүң» бодун алдынарының стили силерни кайгадыры чугаажок, республиканың парламентизинде эвес, а колхозчуларның ниити хуралында келген мен деп бодай бээр силер. Олудундан алгы, алгышмаргыш, удур үзелдиг коллегаларының болгаш парламентиде «боттарының» айтырыгларын төлээлеп келген чазак кежигүннериниң адрезинге ажык дорамчылаашкын, баш бурунгаар дуюкаа белеткеп каан доктаалдарның кайыын-чүден көстүп келири – бо бүгү Хоойлужудулга палатазының хуралдарының адырылбас кезээ-дир. Депутаттарның «деже шанчып кааны» 2003 чылда республика бюджединиң дугайында хоойлуже өскерилгелерни киирериниң дугайында айтырыгны чугаалажып турда, чоннуң чамдык айбычылары экономика сайыдының хүлээлгелерин күүседип турар С. Саповага сөс бээринден шуут-ла ойталааннар. Улуг Хуралда чазактың төлээзиниң кандыг үндезинни барымдаалап мындыг бужар аажылалды болдуруп турарыл деп чөптүг айтырыынга палатаның даргазы В. Оюн «Чүге дээрге бо бистиң хуралывыс-тыр» деп кынчыктырбас харыыны берген. Депутат К. Бичелдейниң чазак кежигүнүнге «профан» деп хары сөс-биле характеристика бергенин кайын-на чараш аажы-чаң деп санаар боор. Тус черниң бо бүгү «эргетеннери»-ле мында агаар-бойдусту тургузуп, хүн айтырыынче кирбейн турар ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары Р. Баянга болгаш А. Свинцовка багай аажы-чаңы болгаш сандараашкын бүрүзү дээш бүзүревес чорукту илередириниң дугайында доктаалды сессияга белеткеп кылган. Ол оптуг үүлгедигниң дугайын халажылгага «ялалатканнар-даа», Чазак Даргазы-даа билбес турган. Чүү-даа канчаар, бо удаада Хоойлужудулга палатазының депутаттары чогушшодаа эгелевээни-ле өршээлдиг-дир, чазак кежигүннери ындыг чүүлге кандыг-даа үндезин-барымдаа бербээни аңаа чылдагаанныг болганы чадавас.

Боттуң информациязы.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЮБИЛЕЙЛИГ ЧЫЛДЫҢ ТӨНЧҮЗҮНДЕ

Тыва Республиканың Чазаа бо чылдың 11 айларында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар түңнелдерин үндүрген болгаш 2004 чылда салдынган сорулгаларны күүседир талазы-биле хемчеглерни алган.

ТР-ниң Экономика яамызының берген медээлерин езугаар алырга, 2004 чылдың январь-ноябрь айларда республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери 1973 млн.рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген. Амгы күштүг өртектер-биле эрткен чылдың бо үези-биле деңнээргe, өзүлде 27,3 хуу болган, ниити бүдүрүүшкүннүң хемчээли — 112,8 хуу. Үлетпүр продукциязының ниити хемчээли чылдың баш бурунгаар берген көргүзүүнге дүүштүр 97,9 хуу, а 2003 чылдың бо үезинде 91,1 хуу турган. Алдынны болгаш даг-дүгүн казып тыварры, ханалар материалдарын болгаш рудага хамаарышпас тудуг материалдарын, дүктен удазыннарны база даараныр кылыгларны, зътти бүдүрери болгаш зъттен чартык фабрикаттарны, балык, сүт продукцияларын, үс, консервалар, водка болгаш арагага хамаарышпас суксуннарны бүдүрери көвүдээн.

Тараа, картофель, ногаалар, зът, сүт болгаш дүк бүдүрериниң өзүлдези чедип алдынган. Эрткен чылга деңнээргe, мыйыстыг бода малдың өзүлдези 1 хууга,иви —9 хууга, чылгы мал—10, хой болгаш өшкү—11, теве—19, хаван—29 хууларга көвүдээн. Ол үеде Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, кожууннар чагыргалары, үндүрүг болгаш статистика органнары арат-тараачын ажыл-агыйларының отчедун таарыштырбаанындан көдээ ажыл-агый продукциязының ниити продукциязының статистиктиг көргүзүглерин бадырарынга чедирген.

Ниити капиталга 595,5 млн. рубльдиң инвестициязын шиңгээдип алган. Бүдүрүлгениң болгаш социал адырның 14 обьектилерин ажыглалга киирген. Каа-Хем суурда АТС,Ак-Довурак хоорайда, Элегес суурда школалар,республиканың өкпе аарыглар диспансеринге немелде тудуг, Качык суурда Культура бажыңы, Эрзинде садыг төвү болгаш Хандагайты суурда шывыглыг рынок, Бай-Тайга кожуунда суггарылга системазының участогу, 12,4 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттарга бажыңнары, ооң иштинде Каа-Хем кудумчузунда 60 аал чурттаар чурттарга бажыңы, ИХЯ-ның чурттарга бажыңының ийи подъездизи, Дружба кудумчузунда 24 аал, Пушкин кудумчузунда 16 аал чурттаар чурттарга бажыңнары, Кунгуртуг суурда 4 аал чурттаар чурттарга бажыңы. Чыл төнчүзүнге чедир халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң комплекизи, аэровокзалдың бирги эзлчээ, Бурен кудумчузунда 27 аал чурттаар чурттарга бажыңы болгаш Кызыл хоорайда аалчылар бажыңы, Сукпакта чунар-бажың болгаш Чадаана хоорайда школаның үшкү блогу ажыглалга кирер.

Ниити ажыглалдың автомобиль оруктарының «Тыва автоорук» эргелели Бояровка—Тоора-Хем аразында 3 км автоорукту ажыглалга киирген. Транспорт бүдүрүлгелери 1,4 млн.тонна чүктү сөөрткен, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээргe, 52,5 хуу хөй болуп турар. Садыглаашкыннның үүрмектеп садар бараан саарылгазы ниити чылдың хемчээлинге дүүштүр 94,8 хуу, төлевирлиг ачыдуза чедирилгезиниң ниити хемчээли 93,2 хуу болган. 2004 чылдың октябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, 140 бүдүрүлгелер 15,3 млн. рубльдиң, ооң иштинде транспорт бүдүрүлгелери — 6,3 млн. рубльдиң, көдээ ажыл-агый —2,6 млн. рубльдиң, садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлери —1,9 млн. рубльдиң орулгазын алган. Чурттакчы чоннуң кижи санынга онааштыр орулгазы 16,3 хууга өскен болгаш бир айда бир кижиге онааштыр 3148,8 рубль болган. Айда ортумаа-биле доктааттынган ажыл төлевири 30,8 хууга өскен болгаш 5412 рубль база боттуг ажыл төлевири 16,1 хууга өскен.

Ооң-биле чергелештир демдеглээни болза чамдык адырлар болгаш бүдүрүлгелер 11 айларда бердинген планныг онаалдаларын күүседирин хандырып шыдаваан,федералдыг бюджеттен акшаландырып турар объектилерге акша-хөреңгини чедир шиңгээдип албайн турар,дыка хөй бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның саң-хөө байдалы нарын болуп артпышаан.

Юбилейлиг чылды чедиишкинниг доозары-биле республиканың Чазаа ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган, ында айтып турары-биле алырга, ылаңгыя кидис-пимокат бүдүрүлгезиниң хереглелинге ажыглаары-биле дүктү Моолдан киир сөөртүрүүнүң айтырыын шиитпирлээри, хоорайның ЧЭТ-тиң,кожууннарның котелдарының болгаш «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының ажылын үзүктел чок хандырары, малдың кыштаглаашкынынга таарымчалыг байдалды тургузары болгаш аарыгларны баш удур болдурбазының хемчеглерин алыры көрдүнген.

БЮДЖЕТТИҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГАНЫ БЕДИДЕР

ТР-ниң Чазааның хуралынга 2004 чылдың 11 айларында бюджеттиң күүселдезиниң дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Орта демдеглээни болза бо үениң иштинде республиканың каттышкан бюджединде бодунуң орулгазы 1034,9 млн. рубль болган азы 108,6 хууга өскен. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээргe, бодунуң орулгазы 1,3 катап өскен. Үндүрүглерден болгаш үндүрүглерге хамаарышпас орулгалардан кирер кол көргүзүглериниң планы ажыр күүсеттинген: бүдүрүлгелериниң болгаш юридиктиг албан черлериниң орулгалардан кирер үндүрүү, садыглаашкындан, ниити каттышкан орулгалардан, хуу кижилериниң өнчүзүнден, ажыктыг казар байлактарның тывыжындан үндүрүглер, акциз складтарындан арага продукциязының акциз чыылдазындан, дириг амытаннар делегейин ажыглааны болгаш чер участоктарын аредага бергени дээш төлевирлерден. 2004 чылда республика бюджединче бодунуң орулгазындан 1100 млн. рубль кирери планда көрдүнген, а херек кырында 1202 млн.рубль кирерин манап турар азы өзүлде 9,2 хуу болур.

Ооң-биле чергелештир үндүрүглериниң болгаш чыылдаларның чамдык планнары, ооң иштинде нефть продуктуларының болгаш арага продукциязының бүдүрүкчүлериниң акциз чыылдазындан, лицензия бүрүткелиниң чыылдазындан, күрүнениң каайлы, административтиг төлевирлерден болгаш долгандыр турар хүрээлелди хирлендирген төлевирлерден, суг объектилерин ажыглааны дээш үндүрүглер, транспорт болгаш чер үндүрүү дээш даалгалар күүсеттинмээн...Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Таңды кожууннар, Ак-Довурак хоорай бодунуң орулгазындан киирип алыр планын күүсетпээн.

Чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр Чазактың доктаалында, бюджет чарыгдалдарының хемчеглерин боттандырарынга контрольду хандырарын республиканың яамыларынга болгаш ведомстволарынга,тус черниң чагыргаларынга хүлээндирген. Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызынга, республиканың ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ге республика бюджединче транспорт үндүрүүнүң чыылдазының планын күүседирин хандырар талазы-биле ажылды уламчылаарын дааскан. Чер болгаш чер харылзааларының яамызы күрүне өнчүзүнүң арендаторларында өрелерни төлеттиреринiң хемчээн алыр. Эрткен 11 айларның хожудаашкыннарын эдип, планныг онаалдаларны күүседир дээш 2004 чылдың декабрьда тодаргай хемчеглерни алырын Бий-Хем, Мөңгүн-Тайга, Таңды кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның муниципалдыг тургузугларның чагыргаларының удуртукчуларынга сүмелээн. Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле Россияның Федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелинге болгаш кожууннар аразында үндүрүглер инспекцияларынга бюджеттиң бүгү деңнелиниң үндүрүглеринде улуг өрелиг бүдүрүлгелерни төлеттиреринiң талазы-биле ажылды уламчылаар.

ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА КОГАРААННАРГА СОЦИАЛ ДЕТКИМЧЕ

Республиканың Чазаа ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле «Политиктиг репрессияга таварышкаш, агарткан болгаш качыгдаан кижилерге социал деткимче көргүзер хемчеглер дугайында» хоойлунуң төлевилелин киирер шиитпирни хүлээп алган.

Хоойлунуң төлевилелинде ол деңнелдиң хамаатыларынга дыка хөй чиигелделер көрдүнген, ооң иштинде эм хандырылгазынга болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезинге 50 хуу чиигелделерни, республика девискээринге хоорайның пассажирлер аргыштырар транспортунга халас чорууру, телефонну эзлчег чокка болгаш халаска тургузуп бээри,диш протезин халаска кылыр болгаш септедир, протез-ортопед кылыгларыбиле чиигелделиг хандырылга дээш, оон-даа ыңай. Хоойлуда көрдүнген төлевилелдиң социал деткимче хемчеглериниң акшаландырыышкынын республика бюджединден хандырар. Хоойлунуң «өртээ» —2,5 млн. рубль.

ЧООККУ ҮЕНИҢ ЧАА БАЗЫМНАРЫ

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптери» деп федералдыг чаа Хоойлуга Россия Федерациязының Президентизи 2003 чылдың октябрь 6-да ат салган. Ону боттандырарда, чоокку үеде тус чер бот-башкарылгазының системазынга кол кандыг өскерилгелер болурул?

Хүлээп алган Федералдыг хоойлу, чүнүң-даа мурнунда, тус чер бот-башкарылгазының системазын боттуу-биле калбартыр. Бистиң республикага хамаарыштыр алырга, кожууннар (муниципалдыг районнар) болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар (хоорай округтары) чижектиг муниципалдыг тургузугларга хоорай болгаш көдээ чурттакчылыг черлер немежип келир. Ам бар болгаш моон соңгаар тургузар муниципалдыг девискээрлериниң кызыгаарларын 2005 чылдың январь 1-ге чедир Тыва Республиканың Хоойлузубиле доктаадыр, ол негелдени Федералдыг Хоойлунун 85 чүүлүнүң 1 кезээнде айыткан. Чурттакчылыг хоорайлар болур эргебайдалды Шагаан-Арыг, Туран, Чадаана хоорайларга тыпсыр, а ол ышкаш Каа-Хем, Хову-Аксы суурларга, көдээ чурттакчылыг черлерге республиканың бүгү сумуларын хамаарыштырар. Ниитизибиле 117 чаа муниципалдыг тургузугларны тургузар.

Ынчангаш Федералдыг хоойлуда тус чер бот-башкарылгазының ийи деңнелин көрген. Ооңбиле кады кожуун азы суму деп муниципалдыг тургузуг бүрүзү тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле хууда эрге-байдалдыг болурун демдеглээр апаар. Тус чер бот-башкарылга органы азы тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери өске органга азы албан-дужаалдыгларга чагыртпас, бот-тускайлаң болур.

Күрүне эрге-чагырга органнары 2005 чылдың март 31-ге чедир чаа тургускан муниципалдыг тургузугларга бирги чыыштың төлээлелге органнарының санын, оларның бүрүн эргелериниң хуусааларын, соңгулдаларның хүнүн доктаадырын, ол ышкаш соңгулдаларны 2005 чылдың ноябрь 1-ге чедир эрттиреринiң Федералдыг хоойлунуң 85 чүүлүнде тодараткан.Хоойлуда айытканын езугаар 2005 чылдың март 31-ге чедир муниципалдыг тургузугларның бүрүн эргелериниң хуусааларын, чаа тургускан муниципалдыг тургузугларның баштыңнарының соңгулдалар хүнүн тодараткан турар. Бо таварылгада муниципалдыг тургузуглар баштыңнарының соңгулдаларын 2005 чылдың ноябрь 1-ге чедир эрттирген турар.

Чер-черниң онзагай байдалдарын барымдаалааш, сумуларның Төлээлекчилер хуралдарын чурттакчы чоннуң саны 1000-дан эвээш эвесте чаңгыс мандаттыг чеди соңгулда округтарының талазы-биле чеди депутаттар санныг тургузар. Соңгулда комиссиялары соңгулда округтары тургузарының чаа схемазын суму, суур, хоорай бүрүзүнге тургузар.

—Келир чылын чаа муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгулдалар чарлап кааргa, ам ажылдап турар соңгуткан баштыңнарның бүрүн эргелери соксаар бе? деп айтырыгларны үргүлчү салып турар.

Чок, Федералдыг хоойлунуң 84 чүүлүнүң 1, 2 болгаш 4 кезектериниң айытканын езугаар суму чагыргаларының амгы даргалары болгаш кожууннар баштыңнары боттарының бүрүн эргелериниң хуусаалары доозулгуже хүлээлгелерин күүседирин уламчылаар. Ынчангаш республиканың чамдык сумуларынга чагырганың ийи даргазы—мурнунда соңгуткан болгаш чаа хоойлу-биле соңгуткан даргалары чамдык үеде кады ажылдаар байдал тургустунуп болур. Суму чагыргаларының даргалары 2002 чылда соңгуттурган Таңды, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тожу, Кызыл болгаш Чеди-Хөл кожууннарынга ындыг байдал тургустунуп магатчок.

Федералдыг хоойлунуң өскедаа нормалары сайзыраңгай эвес. Чижээ, ук хоойлунуң 84 чүүлүнүң 2 кезээнге дүүштүр 12-ги эге күштүг болурунга чедир тус чер бот-башкарылга органынга соңгуткан-нар болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери 2006 чылдың январь 1-ден эгелээш тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле боттарының бүрүн эргелерин Федералдыг хоойлуга дүүштүр Россия Федерациязының субъектизиниң хоойлузу-биле доктааткан муниципалдыг тургузугнуң эрге-байдалынга дүүштүр боттандырар. Ол ышкаш Федералдыг хоойлунуң ол-ла чүүлүнүң 5 кезээнде чаа тургускан муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнары бол-

Тус чер бот-башкарылгазында реформа

гаш тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилери боттарының бүрүн эргелерин Федералдыг бо хоойлуга дүүштүр 2006 чылдың январь 1-ден боттандырып эгелээрин база айыткан. Шынап-ла, езулуг ийи эрге-чагырга тургустуна берип болур.

Тус чер бот-башкарылгазының чаа органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилери эрге-хоойлу актылары хүлээп алыр үеде оларның күштүг болур хуусааларын доктаадып тургаш, оон чайлап болур. Ындыг арганы Федералдыг хоойлунуң 84 чүүлүнүң 5 кезээ берип турар. Ол норманы езугаар соңгуткан хүнүнден 2006 чылдың январь 1-ге чедир үеде тус чер бот-башкарылгазының чаа органнары болгаш тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери муниципалдыг тургузугларның уставтарын, муниципалдыг өске-даа эрге-хоойлу актыларын хүлээп ап, тус чер бот-башкарылгазының өскедаа органнарын тургузуп болур. Тус чер бот-башкарылгазының чаа органнарының, тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилериниң хүлээп алганы муниципалдыг тургузугнуң уставтары, оларның ажылын организастаар айтырыглар талазы-биле эрге-хоойлу актыларындан аңгыда, муниципалдыг эрге-хоойлу актылары 2006 чылдың январь 1-ден орай эвесте күштүг боол эгелээр. Чижээ, бир эвес сумунуң уставын 2006 чылдың январь 1-ден хүлээп алгаш, күштүг болдурар болза, амыдырал хандырылгазы чижектиг өске актыларны суму чагыргаларының ам ажылдап турар даргаларының бүрүн эргелери доозулган соонда, хүлээп алыры чугула.

Моон ап көөрге, тус чер бот-башкарылгазында чорудуп турар чаартылгалар оларны дорт боттандырып турар үгле күрүне эрге-чагырга органнарынга, соңгулда комиссияларынга эвес, харын соңгулда чорудуунун субъектилери болур соңгукчуларга, политиктиг партияларга немелде харыысалгаларны онаап турары илдең-дир. Чогуур сумунуң, суурнуң, хоорайның амыдырал хандырылга, социал болгаш өске-даа айтырыгларын шиитпирлээри чурттакчылыг көдээ, хоорай черлерде соңгуткан Төлээлекчилер хуралдарының составындан, муниципалдыг бо тургузугларның баштыңнарындан улуубиле хамааржыр.

Шолбан МОНГУШ,
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы.

ТВ

ПОНЕДЕЛЬНИК, ДЕКАБРЬ 13

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Кошки-мышки», м/с.
06.50 Киноповесть «Дорога к морю».
08.20 Служу Отчизне!
08.50 «Дисней-клуб». «Команда Гуффи».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.00 «Пестрая лента». Георгий Вицин.
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Живая природа». «Правда об акулах».
13.00 Дисней-клуб. "Приключения Микки Маус и его друзья".
13.30 Боевик «Бегущий человек».
15.20 КВН (2004).
18.00 «Ералаш».
18.30 Премьера. Приключенческая комедия «История рыцаря». *Внезапная смерть хозяина подвигает молодого оруженосца, недавнего крестьянина, надеть его доспехи и участвовать в рыцарском турнире. Окрыленный успехом, он выбирает стезю рыцаря. В компании двух других слуг и присоединившегося к ним никому неизвестного писателя Джеффри Чосера, который придумывает ему знатное имя и происхождение, герой пускается навстречу приключениям, сражениям и любви.*
21.00 ВРЕМЯ.
21.45 Премьера. Военно-приключенческий боевик «В тылу врага».
23.50 Премьера. «Звездный путь: восстание», х/ф.
01.40 Мелодрама «Дорога домой».
03.20 - 05.10 «Голубая вода, белая смерть», х/ф.

РОССИЯ

05.55 «Снежная сказка», х/ф.
07.00 Мультфильмы.
07.25 Колоссальное хозяйство.
07.40 «Военная программа» А.Сладкова.
08.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

08.13 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.20 Студия «Здоровье».
08.50 ТВ Бинго шоу.
09.15 Диалоги о животных.
10.05 Вокруг света.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.13 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

11.20 Пирамида.
11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 Сам себе режиссер.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Фитиль №22». Сатирический тележурнал.
15.10 Форт Боярд.
16.55 В «Городке».
17.05 Комната смеха.
18.10 Премьера. Юбилейный концерт ансамбля «Песняры».
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Приключенческая комедия «Крокодил Данди в Лос-Анджелесе».
22.20 Премьера. Боевик «Девять жизней».
00.15 - 02.15 Остросюжетный фильм «Ничего себе поездочка».

НТВ

05.10 Мультфильм.
05.20 Детективная комедия «Криминальный талант».
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Серебряное копытце», м/ф.
08.25 Фантастическая комедия «Мой муж — инопланетянин».
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Фантастико-приключенческий фильм «Кинг-Конг».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Чистосердечное признание.
13.55, 16.20 Историческая мелодрама «Унесенные ветром».
16.00, 19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Премьера. Боевик «Шпионские игры».
21.40 Военная драма «Взвод».
00.05 «Скорая помощь», т/с.
02.15 Эротическая драма «Секс, ложь и видео».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 Премьера. Начало полицейского сериала «10-8».
05.25 - 06.00 Профессия — репортер.

ТВЦ-Сибирь

07.50 Лирическая комедия «Три плюс два».
09.20 Отчего и почему?
10.15 Два рояля.
10.55 Марш-бросок.
11.25 Наш сад.
11.55 Лакомый кусочек.
12.15 Фантастический мюзикл «31 июня».
14.45 Мультфильм.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 «Валерий Чкалов», д/ф. 3-я и 4-я серии.
16.10 Великая иллюзия.
16.55 Парк юмора.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Загадки древнего плеса.
18.30 «VII евразийский телефорум». Торжественная церемония закрытия.
19.45 Боевик «Крестоносец».
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.35 - 01.40 Эпическая драма-притча «Время танцора».

ТНТ

07.00 "Наша секретная жизнь", т/с.
07.50 «Семь дней с русской красавицей», х/ф.
10.00-16.00 «Цена любви», д/д.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00-21.00 "Цена любви", д/д.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 - 23.50 «Цена любви», д/д.
23.50 Дом-2. Зимовка.
00.00 «Квартирка», т/с.
01.10 Голод.
02.05 «Черная» комедия «Джерри и Том».
04.25 - 05.20 «Ливерпуль-1», т/с.

ВТОРНИК, ДЕКАБРЬ 14

Ак-кок экран ✧ Ак-кок экран ✧ Ак-кок экран

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.20 «История рыцаря», х/ф.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.10 «Дисней-клуб». «Новые приключения Винни Пуха».
13.50 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 Последний герой.
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Пан или пропал.
19.00 "Клон", т/с.
19.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 "Дети Арбата",т/с.
22.40 «Лубянка». «Наш человек в Палермо».
23.30 Ночное время.
23.50 Фабрика звезд.
00.10 «Формула власти». Премьера-министр Азербайджана.
00.40 «Крылья». «Небо, самолет, старушка».
01.10 Фантастический триллер «Сквозь горизонт».
02.35 Комедия «Странная парочка».
04.05 «Война шахматных королей», д/ф.
04.55 - 05.25 «Брачные игры животных», д/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 Комната смеха.
09.45 Роковое решение.
10.40 В «Городке».
10.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 Приключенческая комедия «Крокодил Данди в Лос-Анджелесе».
16.25 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.40 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.40 "Бандитский Петербург". "Журналист", т/с.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 "Я тебя люблю", т/с.
22.05 "Шахматист", т/с.

"ТЫВА"

23.00 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.35 «Мой серебряный шар. Фаина Раневская». Ведущий — В.Вульф.
00.30 Народный артист.
00.45 Синемания.
01.15 - 01.28 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Мертвые не лгут-2», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.50 Триллер «24 часа».
13.00 СЕГОДНЯ.
13.35 «Шпионские игры», х/ф.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Премьера. Начало остросюжетного сериала «Игра на выбывание».
20.50 Премьера. Начало мелодраматического сериала «Родственный обмен». Всего 8 серий.
22.00 Страна и мир.
22.40 "Бальзаковский возраст, или Все мужики сво...», т/с.
23.50 Чрезвычайное происшествие.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 «Скорая помощь», т/с.
01.15 Особо опасен!
01.45 Мистический триллер «Полтергейст-2 (другая сторона)».
03.10 «Дикий мир. Борьба за выживание», т/с. «Год шакала».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «Звездные врата», т/с.
04.55 «10-8», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 "Крестоносец", х/ф.
11.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
11.15 «Страсти по Саломее»,т/с.
12.25 Момент истины.
13.25 Опасная зона.
13.45 "Инспектор Деррик", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.40 Войди в свой дом.
15.45 Телемагазин.
16.00 Командоры, вперед!
16.25 Боевик «Возвращение Титаника».
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Великая иллюзия.
19.05"Таковы эти женщины",т/с.
19.50 Пять минут деловой Москвы.
19.55 Мелодрама «Евдокия».
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.35 Наша версия. Под грифом секретно.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
00.35 Супердиск.
00.45 «Первая волна», т/с.
01.30 - 02.25 «Подполье», т/с.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 "Ох, уж эти детки", м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Великаны: загадки и мифы».
10.05 Комедия «Встретимся на Таити».
12.10 "Крутые бобры", м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Запретная зона", ток-шоу.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Комедия "Король вечеринок".
00.10 Дом-2. Зимовка.
00.20 Москва: инструкция по применению.
00.50 Наши песни.
01.00 Живой журнал.
01.30 Наши песни.
01.40 Голод.
02.35 - 05.00 Комедия «Возвращение помидоров-убийц».

1
БАНКЪ
СИБИРСКОЕ О.В.К.
ГРУППА РОСБАНК

Все, оформившие
ВКЛАД
"ПЕНСИОНЕР",
до 5 февраля 2005 года,
участвуют в розыгрыше ПРИЗОВ!

Срок вклада	Процентные ставки (% годовых) Рубли	Доллары США	Евро
6 месяцев	11,0%	6,0%	6,0%
9 месяцев	11,5%	6,8%	6,8%
12 месяцев	12,0%	7,5%	7,5%

ВКЛАД ПОПОЛНЯЕМЫЙ

ВОЗМОЖЕН ДОСРОЧНЫЙ ОТЗЫВ ДО 30% ОТ СУММЫ ВКЛАДА

ВЫДАЕТСЯ ДИСКОНТНАЯ КАРТА ДЛЯ ПОКУПОК МЕДИКАМЕНТОВ СО СКИДКОЙ

По всем вопросам обращайтесь:
г. Кызыл, ул. Тувинских добровольцев, 10.
Телефон для справок: 1-33-36.
Лицензия Банка России №1295

СРЕДА, ДЕКАБРЬ 15

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 «Дети Арбата», т/с.
10.30 "Клон", т/с.
11.30 «Показания с петлей на шее. Дело 2003 года», д/д.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.10 Дисней-клуб. "Лило и Стич".
13.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 Авантюрная комедия «Бульварный переплет».
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Пан или пропал.
19.00 «Клон», т/с.
19.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 "Дети Арбата",т/с.
22.40 Премьера. «Двуликий Мао».
23.30 Ночное время.
23.50 Фабрика звезд.
00.10 «Сканер». «Повелители боли».
00.40 «Звезды эфира». Александр Бовин.
01.10 Комедия «С девяти до пяти».
03.10 Боевик «Стик».
05.00 - 05.30 «Брачные игры животных», т/с.

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.05 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 «Я тебя люблю», т/с.
09.50 «Маршал Буденный. Конец легенды».
10.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Частная жизнь", ток-шоу.
15.25 "Шахматист", т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.40 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.40 "Бандитский Петербург". "Журналист", т/с.
19.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Я тебя люблю», т/с.
22.05 "Шахматист", т/с.

"ТЫВА"

23.15 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.35 Премьера. «Лучи смерти. Гиперболоид инженера Филиппова».
00.30 Народный артист.
00.45 Стамбульский транзит», х/ф.
02.30 - 02.43 Дорожный патруль.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 "Мертвые не лгут-2", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.50 Женский взгляд.
11.20 Растительная жизнь.
11.55 "Игра на выбывание", т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 «Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
14.30 "Родственный обмен", т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 Криминальная Россия.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 "Игра на выбывание", т/с.
20.50 «Родственный обмен», т/с.
22.00 Страна и мир.
22.40 «Бальзаковский возраст, или Все мужики сво...», т/с.
23.50 Чрезвычайное происшествие.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 Триллер «Бестселлер».
02.15 Бильярд.
03.10 "Дикий мир. Борьба за выживание", т/с. «Украденная река».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 «Звездные врата», т/с.
04.55 «10-8», т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 «Евдокия», х/ф.
11.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
11.20 «Страсти по Саломее»,т/с.
12.20 Наша версия. Под грифом секретно.
13.00 «Столичный скорый», х/ф.
13.35 Доходное место.
13.45 "Инспектор Деррик", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.40 Телемагазин.
16.00 Каля-маля.
16.30 «Возвращение Титаника», т/с.
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
18.15 Русский век.
18.50 «Как щенок учился плавать», м/ф.
19.05"Таковы эти женщины",т/с.
19.50 Пять минут деловой Москвы.
20.00 Лицом к городу.
21.05 Поздний ужин.
22.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
22.35 Версты. Путешествие в Россию.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время московское.
00.35 Супердиск.
00.55 "Первая волна», т/с.
01.50 Синий троллейбус.
02.30 - 03.20 «Подполье», т/с.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 "Ох, уж эти детки", м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.45 Наши песни.
09.00 Завтрак с Дискавери. «Карлики: сильные духом».
10.05 "Король вечеринок", х/ф.
12.10 "Крутые бобры", м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Цена любви", д/д.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Комедия «Супербратья Марио».
00.25 Дом-2. Зимовка.
00.35 Москва: инструкция по применению.
01.05 Наши песни.
01.15 Живой журнал.
01.45 Наши песни.
01.55 Голод.
02.50 - 05.15 Комедия «Сдается комната».

ЧЕТВЕРГ, ДЕКАБРЬ 16

✧ Ак-кок экран ✧ Ак-кок экран ✧ Ак-кок экран ✧

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 "Дети Арбата", т/с.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 «Звезды эфира». Александр Бовин.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.10 Дисней-клуб. "Утиные истории".
13.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Угадай мелодию.
15.50 «Бульварный переплет», х/ф.
17.00 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 Пан или пропал.
19.00 "Клон", т/с.
19.50 «Улицы разбитых фонарей», т/с.
21.00 ВРЕМЯ.
21.30 «Дети Арбата», т/с. Закл. серия.
22.40 Человек и закон.
23.30 Ночное время.
23.50 Фабрика звезд.
00.10 «Искатели». «Гибель линкора «Императрица Мария».
00.40 Форганг.
01.10 «Исчезновение», х/ф.
02.50 Европейский хоккейный тур. Кубок РОСНО. Сборная России — сборная Финляндии.
04.10 - 05.35 Мелодрама «Верные ходы».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.05 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 «Я тебя люблю», т/с.
09.50 «Танец со смертью».
10.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 "Бедная Настя", т/с.
12.50 "Что хочет женщина", ток-шоу.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Частная жизнь", ток-шоу.
15.25 "Шахматист", т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.40 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.40 "Бандитский Петербург". «Журналист», т/с.
19.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 «Я тебя люблю», т/с.
22.05 "Шахматист", т/с.

"ТЫВА"

23.15 ВЕСТИ+

РОССИЯ

23.25 Премьера. «Последняя командировка». Фильм Александра Сладкова.
00.30 Народный артист.
00.45 - 03.01 «Перед дождем», х/ф.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 "Мертвые не лгут-2", т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 "Игра на выбывание", т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 "Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
14.30 "Родственный обмен», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 Криминальная Россия.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Игра на выбывание», т/с.
20.50 «Родственный обмен», т/с.
22.00 Страна и мир.
22.40 "К барьеру!", ток-шоу.
00.00 СЕГОДНЯ.
00.15 Эротический триллер «Демон-любовник».
02.40 Бильярд.
03.10 "Дикий мир. Борьба за выживание", т/с. «Киты во льдах».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.10 "Звездные врата", т/с.
05.00 "10-8", т/с.
05.40 - 06.00 Чрезвычайное происшествие.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 Психологическая мелодрама «Я буду ждать...».
10.45 Доходное место.
10.50 Экспо-новости.
11.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.15 «Страсти по Саломее»,т/с.
12.15 «Москва 1941-1945. Без комментариев».
12.40 Право на надежду.
13.15 21 кабинет.
13.45 «Инспектор Деррик», т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.40 Войди в свой дом.
15.45 Телемагазин.
16.00 «Возвращение Титаника», т/с.
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 Очевидное-невероятное.
18.40 Телемагазин.
19.00"Таковы эти женщины",т/с.
19.45 Пять минут деловой Москвы.
19.50 Ретро-драма «Русский регтайм».
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.35 Русский век.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.35 Супердиск.
00.55 «Первая волна», т/с.
01.50 Синий троллейбус.
02.30 - 03.20 «Подполье», т/с.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 «Ох, уж эти детки», м/с.
07.40 "Как говорит Джинджер", м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м/с.
08.30 ТВ-Клуб.
08.45 Наши песни.
09.00 «Завтрак с «Дискавери». «Тайны магии».
10.00 "Супербратья Марио», х/ф.
12.10 «Крутые бобры», м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 "Цена любви", д/д.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Премьера. Приключенческая комедия «Укради, если сможешь».
00.20 Дом-2. Зимовка.
00.30 Москва: инструкция по применению.
01.00 Наши песни.
01.10 Живой журнал.
01.40 Наши песни.
01.45 Голод.
02.45 - 05.30 Политический детектив «Четвертый протокол».

КОНКУРСКА КИРЖИЦЕР!

Тыва Республиканың Тудуг яамызы Кызыл хоорайда «Тиилелге» скверин 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга өлген дайынчыларның Мемориал комплекизи кылдыр чаартыр эң дээре төлевилел-идея дээш ажык конкурсту чарлап тур. Конкурстуң хуусаазы — **2004 чылдың декабрь 15-тен 2005 чылдың январь 15-ке** чедир.

Конкурс негелделерин Тыва Республиканың Тудуг яамызындан билип алыр.

Адреси: Красноармейская, 76, контактылыг телефоннары: **3-20-62, 3-43-32.**

ПЯТНИЦА, ДЕКАБРЬ 17

1 КАНАЛ

06.00 ДОБРОЕ УТРО.
09.00 НОВОСТИ.
09.05 "Дети Арбата", т/с. Закл. серия.
10.10 "Клон", т/с.
11.30 "Кумиры". Светлана Карпинская.
12.00 НОВОСТИ.
12.05 "Женщины в любви", т/с.
13.10 Дисней-клуб. "Аладдин".
13.50 "Улицы разбитых фонарей", т/с.
15.00 НОВОСТИ.
15.20 Фабрика звезд.
15.40 Боевик «Горячая точка».
16.50 Пять вечеров.
18.00 НОВОСТИ.
18.20 "Помогите украсть истребитель. Дело 2004 года», д/д.
19.00 "Основной инстинкт", ток-шоу.
19.50 Поле Чудес.
21.00 ВРЕМЯ.
21.25 Фабрика звезд.
22.50 Что? Где? Когда?
00.10 Романтическая комедия «Нецелованная».
02.10 Фильм ужасов «Туман».
03.50 - 05.30 Триллер «Проклятие».

РОССИЯ

05.00 Доброе утро, Россия!

"ТЫВА"

05.05 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.
05.45, 06.15, 06.45, 07.15, 07.45, 08.05, 08.30 Местное время. ВЕСТИ ТЫВА.

РОССИЯ

08.45 «Я тебя люблю», т/с.
09.50 «Последний парад Василия Сталина».
10.50 ВЕСТИ. Дежурная часть.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.30 Местное время. ВЕСТИ-ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.50 Мусульмане.
12.00 Вся Россия.
12.15 Городок. Дайджест.
12.45 В поисках приключений.
13.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
14.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

14.10 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

14.30 "Частная жизнь", ток-шоу.
15.25 "Шахматист", т/с.
16.30 ВЕСТИ. Дежурная часть.

"ТЫВА"

16.40 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

17.00 ВЕСТИ.
17.10 "Кулагин и партнеры".
17.40 "Ундина. На гребне волны", т/с.
18.40 Народный артист.
19.45 ВЕСТИ. Дежурная часть.
20.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

20.30 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

20.50 Спокойной ночи, малыши!
20.55 В.Винокур, К.Новикова, Н.Бабкина, Е.Воробей и многие другие в бенефисе Н.Королевой.
23.00 Остросюжетный фильм «Киднеппинг». (В **00.00** Результаты голосования — "Народный артист – Ваш выбор!")
01.35 - 03.24 Премьера. «Кодекс 46», х/ф.

НТВ

06.00 СЕГОДНЯ УТРОМ.
09.05 «Мертвые не лгут-2», т/с.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Чистосердечное признание.
10.55 Квартирный вопрос.
11.55 "Игра на выбывание", т/с.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.30 "Полицейский Кэттс и его собака», т/с.
14.30 «Родственный обмен», т/с.
15.35 Чрезвычайное происшествие.
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 "Принцип "Домино", ток-шоу.
17.30 Криминальная Россия.
18.35 Чрезвычайное происшествие.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 «Игра на выбывание», т/с.
20.50 «Родственный обмен», т/с.
22.00 Страна и мир.
22.40 Совершенно секретно. Информация к размышлению.
23.35 Триллер «Мизери».
01.50 Бильярд.
02.30 Кома: это правда.
03.10 «Дикий мир. Борьба за выживание», т/с. «История бабуинов».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.15 Премьера. Начало фантастико-приключенческого сериала «Одиссея-5».
05.00 - 05.45 «10-8», т/с.

ТВЦ-Сибирь

06.00 Настроение.
08.50 Газетный дождь.
09.00 «Русский регтайм», х/ф.
11.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
11.15 «Страсти по Саломее»,т/с.
12.15 "А у нас во дворе", ток-шоу.
13.00 Денежный вопрос.
13.15 Приглашает Борис Ноткин.
13.45 "Инспектор Деррик", т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Регионы. Прямая речь.
15.45 Европейские ворота России.
15.50 Телемагазин.
15.55 Доходное место.
16.05 Без репетиций.
16.35 Мультфильмы.
17.25 Деловая Москва.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 «Неприрученная природа Северной Америки», т/с.
18.40 Телемагазин.
19.00"Таковы эти женщины",т/с.
19.45 Пять минут деловой Москвы.
19.50 Криминальная драма «Дураки умирают по пятницам».
22.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
22.35 "Народ хочет знать", ток-шоу.
23.25 Времечко.
00.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.30 Драма «Ночи Кабирии».
02.30 - 03.00 Мода non-stop.

ТНТ

05.55 Москва: инструкция по применению.
06.20 "Любовь и тайны Сансет Бич", т/с.
07.05 Глобальные новости.
07.10 "Ох, уж эти детки", м/с.
07.40 «Как говорит Джинджер», м/с.
08.05 "Приключения Джимми Нейтрона, мальчика-гения", м /с.
08.30 Русская усадьба-3.
09.00 Завтрак с «Дискавери». «Самый большой отель в мире».
10.00 «Укради, если сможешь», х/ф.
12.10 "Крутые бобры", м/с.
12.40 "Ох, уж эти детки", м/с.
13.05 "Эй, Арнольд!", м/с.
13.30 ТВ-Клуб.
14.00 Голод.
15.00 "Девственница", т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Окна", ток-шоу.
18.00 Школа ремонта.
19.00 «Саша+Маша», т/с.
19.30 Москва: инструкция по применению.
20.00 "Окна", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 Фантастическая комедия «Мужчина-русалка».
00.10 Дом-2. Зимовка.
00.20 Москва: инструкция по применению.
00.50 Наши песни.
01.00 Живой журнал.
01.30 Наши песни.
01.40 Голод.
02.35 Комедия «Неудачник Альфред, или После дождя плохая погода».
04.45 - 05.40 «Ливерпуль-1», т/с.

СУББОТА, ДЕКАБРЬ 18

Ак-көк экран ✧ Ак-көк экран

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Кошки-мышки», м/с.
06.20 Детектив «Черный бизнес».
08.20 Играй, гармонь любимая!
09.00 Слово пастыря.
09.10 Здоровье.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Смак.
10.30 «Любовные истории». Виктор Рыбин — Наталья Сенчукова.
11.10 «Спецрасследование». «Фальшивые таблетки».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 История с географией. «Охотник за змеями».
13.20 Умницы и умники.
14.00 Дисней-клуб. "Микки Маус и его друзья".
14.20 «Пестрая лента». «Разведчики в кино».
15.20 «Смешные люди». Избранное».
17.50 Классика Уолта Диснея. "Золотые годы Микки Мауса".
18.00 НОВОСТИ.
18.10 Криминальная Россия. «Предъявите валюту», д/ф. 2-я серия.
18.40 Субботний концерт.
20.00 Кто хочет стать миллионером?
21.00 ВРЕМЯ.
21.20 Последний герой.
22.30 Золотой граммофон.
23.40 Комедийный боевик «Формула 51».
01.20 Европейский хоккейный тур. Кубок РОСНО. Сборная России — сборная Швеции.
03.20 Комедия «Кто такой Гарри Крамб?»
05.00 - 05.30 «Брачные игры животных», д/с.

РОССИЯ

05.50 Комедия «Старый знакомый».
07.15 «Большая перемена» с Ю.Николаевым.
07.40 Золотой ключ.
08.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

08.13 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА.

РОССИЯ

08.20 Русское лото.
08.55 Утренняя почта.
09.25 «Субботник».
10.10 Смехопанорама Евгения Петросяна.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.13 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

11.20 Сто к одному.
12.15 В поисках приключений.
13.15 Клуб сенаторов.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 Комедия «Неподдающиеся».

«ТЫВА»

16.00 ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.
16.05 ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ ВЛАСТЬ.
16.10 ТОЧКА ОТСЧЕТА. О реформе социального страхования. Прямой эфир. Т. 5-45-35.
16.40 ЧОГААЛЧЫ БОЛГАШ ҮЕ. К-Э.К.Кудажы.
17.00 Семейная телевикторина «ЛАБИРИНТ». К юбилею ТЮЗа.
17.20 «АГИТАТОГ». «Чагыргалар чагыртыр бе?» Медээ-тайылбырлыг дамчыдылга.
17.45 ВЕСТИ - ТЫВА.
17.50 Хөгжүмнүг байыр.
17.55 Коллаж.

РОССИЯ

18.00 «Веселый вечер «Аншлага».
19.50 В "Городке".
20.00 ВЕСТИ.
20.25 Зеркало.
20.35 «Честный детектив». Авторская программа. Эдуарда Петрова.
21.05 Премьера. «Дневник Камикадзе».
23.20 Боевик «Часовой механизм».
01.15 - 03.15 «Чувствуя Миннесоту», х/ф.

НТВ

05.45 «Узник Замка Иф», х/ф.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.20 Мультфильм.
08.30 «2,5 человека», т/с.
08.55 Без рецепта.
09.25 Дикий мир.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Растительная жизнь.
10.55 Кулинарный поединок.
11.55 Квартирный вопрос.
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Особо опасен!
14.05 Мелодрама «Мачеха».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Женский взгляд.
16.55 Своя игра.
17.55 «Школа-злословия», ток-шоу.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Профессия - репортер.
20.10 «Дальнобойщики-2», т/с.
21.15 Премьера. Приключенческий фильм «Последний герой боевика».
23.50 Майк Тайсон. Лучшие бои. Майк Тайсон — Брайан Нильсен.
00.45 Драма «Улица наслаждений».
02.40 Футбол в разрезе.
03.20 - 05.20 "Клан Сопрано", т/с. В перерыве: **04.00** СЕГОДНЯ.

ТВЦ-Сибирь

07.30 «Два бойца», х/ф.
08.45 Музыкальный серпантин.
09.10 Пятая передача.
09.25 «Дураки умирают по пятницам», х/ф.
11.05 АБВГДейка.
11.35 Фильм-сказка «Снежная королева».
12.55 «Умка», м/ф.
13.10 Солнечный круг.
13.35 «Народные средства, или Живем, как умеем». Юмористическая программа.
14.05 «Инспектор Деррик», т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 «Счастливчик», д/ф.
15.55 Приключенческий фильм «Капитан».
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.20 Два рояля.
19.10 "Чисто английское убийство», т/с.
21.00 Постскриптум.
22.05 Начало приключенческого сериала «Порода».
00.15 СОБЫТИЯ. Время москов.
00.25 «РУНЕТу — 10 лет!» Церемония вручения национальной премии Российского Интернета.
01.50 - 03.45 Эротическая драма «8 1/2 женщин».

ТНТ

07.00 Начало мелодраматического телесериала «Наша секретная жизнь-2".
07.50 Каламбур.
08.20 "Агентство НЛС", т/с.
09.10 Фигли-мигли.
09.35 Маски-шоу.
10.00 «Мужчина-русалка», х/ф.
12.20 "Сейлормун. Луна в матроске", м/с.
13.25 Маски-шоу.
13.50 Каламбур.
14.25 Фигли-мигли.
14.55 «Агентство НЛС», т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Саша + Маша", т/с.
17.30 Москва: инструкция по применению.
18.00 «Запретная зона», ток-шоу.
19.00 «Хит-парад дикой природы», д/с.
20.00 "Цена любви", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 "Саша + Маша", т/с.
22.30 "Любовь на шестерых", т/с.
23.00 "Смешные и голые", т/с.
23.35 Дом-2. Зимовка.
00.00 «Квартирка», т/с.
00.45 Микс файт: бои без правил.
01.20 Голод.
02.15 Комедия «Трын-трава».
04.25 - 05.15 «Ливерпуль-1», т/с.

Чечен-мерген бодалдар

Бойдус-биле тудуш кады чурттап чоруур болгаш оон өннүктери бис. Ол бистерниң-биле үзүк-соксаал чокка харылзажып турзажок, чажыттарын ажыдып бербес. Ону бис доктаамал ажыглап турар бис, ынчалзажок чагыргавыска ону аптар кандыг-даа аргавыс чок.

И-В.Гете.

Кижилер сээн дугайында чүү деп-даа бодаза, чөптүг деп санап чоруурун чүүлдериннi кыл. Макталга-даа, буруу шавыышкынга-даа бир дөмей, тоомча чок бол.

Пифагор.

Чурттал ганың төнчүзү муңгаранчыг, ортузун чүү дээр боор ону, а эгези шуут каттырынчыг.

Вольтер.

Кижиниң угаан-сарыылдыг болурунун күш аргазы бар: бирээде, бедик өндүр-чаагайы — бодамчалыы; ийиде, эң чиигги — өттүнери; үште, эң ажыы — аргадуржулга.

Конфуций.

Аравыста чугаа болзун

Ажыглалы хөй

Ыяштан азы пластиктен кылган прищепкалар чугле чугган хепке эвес, чамдык өске-даа байдалдарга ажыглап болур.

Ыяштан кылган прищепка быжыг болгаш дыка «шыдамык». Ол, аар джинсыны ийи прищепка чайлыг ууптар. Ынчалзажок оларны чаъс адааанга кааптар болза, караргаш, хептерни хирлендирип болур.

Оон аңгыда ону каяа ажыглап болурул?

— Кадаг кагарда ону прищепка-биле быжыглай тудуп алыр болза эптиг, хол-даа балыглан-мас. Оон башка маска холду соора көөр эвес.

— Узун сыптыг чечекти оон-биле көдүрүп, бир черге быжыглай азып каап болур.

— Галстукту, курларны вешалкадан батпазын дээш ону прищепка-биле аңаа быжыглап каар.

Дош-биле

Шалада чадып каан хевисте азы паласта мебель изин канчаар чидирип ап болурул?

Дошту ол кезек черге эргизе салыптар. Чадыг кургай бээрге, пылесостаптар. Ис белен эскертинмес апаар.

Эш-өөрүң хөй бе?

Эш-өөрү, чону хөй кижи белен кырывас, үр чурттаар деп билиишкин сөөлгү үеде эртем-биле бадыткаттынган бооп турар. Ынакшылга, хүндүткелге бүргеткен чурттал га кижини дүрген кырытпас (нерв системазының назы-хар аайы-биле өскерлиишкини), кижилерниң эки хамаарылгазы кадыкшылга эки салдарлыг. Ынчангаш кезээде аныяк, быжыг кадыкшылдыг болур дизе, долгандыр турар улус-биле эп-чөптүг бол.

Хүлүмзүрүг артык эвес

Ажылга телефон-биле хөй чугаалажыр апаар бис. А үнүвүс ындыг-ла күштүг эвес дижик. Бо таварылгада дараазында арга дузалап боор. Чугаалажып олура, хөректи шала аткаар тудуп алырга, үннер адааарга хостуг, чиик болур, ынчангаш үн бастынмас.

Оон-биле кады херек санкөргүзүглерни саазынга баш удур айтып, демдеглеп алыры чугула. Бодунга бүзүрелдиг, хостуг болуру-биле ол саазынны мурнунга тудуп алыр.

Оон ыңай чугула бир чүүл — кижиниң настроениези телефонга дораан илерей бээр болганда, хүлүмзүрүг шаптык болбас.

Өг-бүле айтырыгларының дугайында сеткүүлден белеткээн.

ВОСКРЕСЕНЬЕ, ДЕКАБРЬ 19

1 КАНАЛ

06.00 НОВОСТИ.
06.10 «Кошки-мышки», м/с.
06.40 Сентиментальная феерия «Алые паруса».
08.20 Армейский магазин.
08.50 «Дисней-клуб». «Команда Гуффи».
09.10 В мире животных.
10.00 НОВОСТИ.
10.10 Непутевые заметки.
10.30 Пока все дома.
11.10 «Кремль-9». «Гараж особого назначения».
12.00 НОВОСТИ.
12.10 «Живая природа». «Правда о слонах».
13.00 Комедия «Оскар».
15.00 «Дисней-клуб». «Микки Маус и его друзья».
15.30 Мелодрама «Желтый карлик».
17.30 Ералаш.
18.00 Времена.
19.00 Праздничный концерт.
21.00 ВРЕМЯ.
21.45 Боевик «Крепкий орешек-3: возмездие».
00.10 Бокс. Бои сильнейших профессионалов мира. Крис Берд — Джамиль Мак Клайн.
01.10 «Суперчеловек». «Мужчина и женщина», д/ф.
02.10 Европейский хоккейный тур. Кубок РОСНО. Сборная России — сборная Чехии.
03.30 Комедия «Плохая медицина».
05.15 - 05.45 «Брачные игры животных», д/с.

РОССИЯ

05.50 К юбилею Анастасии Вертинской. «Случай с Полыниным», х/ф.
07.25 Колоссальное хозяйство.
07.40 «Военная программа» А.Сладкова.
08.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

08.13 Местное время. ВЕСТИ - ТЫВА ЧЕРДЕ.

РОССИЯ

08.20 Студия «Здоровье».
08.50 ТВ Бинго шоу.
09.15 Диалоги о животных.
10.05 Вокруг света.
11.00 ВЕСТИ.

"ТЫВА"

11.13 Местное время. ВЕСТИ – ТЫВА.

РОССИЯ

11.20 Пирамида.
11.50 «Городок». Дайджест.
12.20 Сам себе режиссер.
13.15 Парламентский час.
14.00 ВЕСТИ.
14.20 «Фитиль №23». Сатирический тележурнал.
15.05 Звезды России в игре «Форт Боярд».
16.55 В «Городке».
17.05 Комната смеха.
18.00 Л.Долина, Н.Басков, Н.Королева и многие другие в большом праздничном концерте.
20.00 ВЕСТИ недели с Сергеем Брилевым.
21.00 Специальный корреспондент.
21.25 «Неверная», х/ф.
23.55 - 02.39 «Зависть богов», х/ф.

НТВ

05.20 «Узник замка Иф», х/ф.
06.55 Мультфильм.
08.00 СЕГОДНЯ.
08.15 «Сказки Баженова».
08.40 Их нравы.
09.25 Едим дома.
10.00 СЕГОДНЯ.
10.20 Апельсиновый сок.
10.50 Top gear.
11.25 Комедия «Любовь зла...»
13.00 СЕГОДНЯ.
13.20 Тайны разведки.
14.05 Детективная драма «Шальная баба».
16.00 СЕГОДНЯ.
16.20 Дачники.
16.55 Своя игра.
17.55 «Стресс»,ток-шоу.
19.00 СЕГОДНЯ.
19.40 Чистосердечное признание.
20.10 «Дальнобойщики-2», т/с.
21.15 Фактор страха-III.
22.15 Мистический триллер «Дракула».
00.40 Фантастический боевик «Рыжая Соня».
02.45, 04.10 Эротическая драма «Плотская любовь».
04.00 СЕГОДНЯ.
04.30 - 06.00 Эксцентрическая комедия «Комики-2».

ТВЦ-Сибирь

06.55 «Капитан», х/ф.
08.40 Православная энциклопедия.
09.10 Отчего и почему?
10.00 Марш-бросок.
10.30 Наш сад.
10.55 Лакомый кусочек.
11.15 Шар удачи.
11.30 21 кабинет.
11.55 Мелодрама «Одинокая женщина желает познакомиться».
13.35 Приглашает Борис Ноткин.
14.05 «Инспектор Деррик», т/с.
15.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
15.15 Алфавит.
15.50 Мультфильм.
16.10 «Премия Станиславского. Лауреаты-2004».
17.00 «Колючий январь», д/ф.
18.00 СОБЫТИЯ. Время москов.
18.15 «Жюли Леско», т/с.
20.20 Момент истины.
21.20 «Порода», т/с.
23.40 СОБЫТИЯ. Время москов.
23.50 Деликатесы.
00.30 Арена.
01.00 - 03.05 Открытый проект.

ТНТ

07.00 «Наша секретная жизнь-2", т/с.
07.50 Каламбур.
08.20 "Агентство НЛС", т/с.
09.10 Фигли-мигли.
09.35 Маски-шоу.
10.00 Комедия «Предки».
12.40 "Сейлормун. Луна в матроске", м/с.
13.25 Маски-шоу.
13.55 Каламбур.
14.25 Фигли-мигли.
14.55 «Агентство НЛС», т/с.
16.00 Дом-2. Зимовка.
17.00 "Саша + Маша", т/с.
17.30 Москва: инструкция по применению.
18.00 Школа ремонта.
19.00 «Хит-парад дикой природы», д/с.
20.00 "Запретная зона", ток-шоу.
21.00 Дом-2. Зимовка.
22.00 "Саша + Маша", т/с.
22.30 "Любовь на шестерых", т/с.
23.00 "Смешные и голые", т/с.
23.35 Дом-2. Зимовка.
00.00 «Квартирка», т/с.
00.50 Микс файт: бои без правил.
01.25 Голод.
02.20 - 04.40 Фантастическая комедия «Мама и папа спасают мир».

ЮБИЛЕЙИҢ-БИЛЕ АВАЙ!

Бистиң аввыс **Чамыы Мартаң-ооловна ОНДАР** бо хүннерде 70 харлап турар. Ол — Сүт-Хөл кожуунуң Ак-Даш сумузунуң хүндүлүг чурттакчыларының бирээзи.

Кара чажындан репрессияның берге чылдарында амыдыралдың аар уржуун көрүп чораан-даа болза, аввыс аңаа торулбаан, эртем-билигни чедип ап, көдээ ажыл-агый шугумунга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап, хөй санныг ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр кижизидип өстүрген.

Юбилейи-биле аввыска байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кадыкшылды, бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзедивис.

Уруглары, күдээлери, оглу, керни, уйнуктарындан.

ТӨРУТТУҢГЕН ХҮНҮҢ-БИЛЕ!

Өг-бүлевис өөрүшкүзү, оглувус **Ахмед Борисович ОНДАР** шериг албанын тергиин эки эрттиргеш, халажып чанып келген. Декабрь 9-та 20 харлады. Оглувуска байыр чедирбишаан, "Шын" солунга дараазында одуругларны парлаарын диледивис.

Ажы-төлц өзцп кээрге,
Ада кижээ аас-кежик
Чаңгыс оглум 20 харлаан
Сагыш-хөөнге
өөрцнчццн аа.
Чоокта чаа-ла көңгцс
чаш оол
Хойнум орта олурган
ийик.
Ам бо хцнде көңгцс өске.
Автобатка КамАЗ
мунуп,
Амыр эвес ццле кылып,
Ада-чуртка хцлээлгезин
Ахмед оглум кццсеткен.

Командирниң мактал
бижии
Почта-биле шуужуп
келчик.
Ада мени дөзеп алган
Ажыл-ишчи чараш
оглум
Төрээн ынак
Тывазының
Хөгжццрцнге
цццн киирзин!

Ада-иези, угбазы, дуңмалары.

Оваа дагылгазы

СОЛУН-ДАА, ХӨГЛҮГ-ДАА ЭРТКЕН

Бо чылдың июль айның 8-те Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөлде Сукпак оваазын дагып, чаңгыс чер-чурттуг чонувус-биле кады байырлап демдеглеп эрттирдивис.

Ол черниң чонунуң чурумун езугаар чыл санында Сукпакка чурттап чораан хоочун өгбелерниң уруглары, оларның ажы-төлү ээлчег езугаар оваа дагылгазын организастап эрттирер. Бо чылгы ээлчег ол черге чурттап чораан хоочуннар Өлчей Оюн-Хөөович биле Караш Амчыккаевна Хертектерниң ажы-төлү биске онаашкан. Бистиң ада-иевис ажы-төлүн эки, ажылгыр, хүндүлээчел, кижизиг кылдыр өстүрүп каанынга өөрүп, чурттап келген назынывыста четтирдивис деп, черге чедир мөгейип чоруур бис.

Июль 10-ниң хүнү эки-даа хүн болган. Эртенгиниң 5-6 шакта туруп алгаш, овааны аштап-арыглап, чамдык чүүлдерни чаартып кылып эгеледивис. Дуңмаларым — кожуунуң культура килдизиниң эргелекчизи, улуг угбамның уруу Нелля, Аливаан Күдеректер, күдээвис Ужар-оол дыка-ла кызып ажылдадылар.

Оваа дагылгазы спортчу маргылдаалар-биле эгеледи. Бир дугаарында, бичии мөгелер хүрежи-биле аныяк аттар чарыжы деңге эгеледи. Аныяк аттар чарыжынга Чадамба Кадыг-оолдуң аъды эртип келди. Акывыс Сүге-Маадыр ак кадак-биле уткуп алгаш, сүт тыртар машина-биле шаңнады. Ийи, үш дугаар черлер алган аттарның ээлерин магнитофоннар-биле шаңнаан.

10 хардан 14 харга чедир назылыг бичии оолдарның хүрежи дыка солун, чараш болуп эрткен. Бичии мөгелерниң тиилекчилерин 1-ден 3-ке чедир хол шактары болгаш хол бөмбүктери-биле шаңнаан. Бичии ургларга удазыннарга янзы-бүрү белектерни кезип ойнадып турдулар.

Улуг мөгелерниң хүрежи солун, көрүштүг эрткенин чугаалавас аргажок. Мөгелерни уштап-баштап турар кол шиитекчи Күдерек Аливаан микрофон таварыштыр мөгелерни кыйгырып, тывынгыр, сагынгыр-ла ажылдады. Түннелинде Аяс Монгуш шүүлгеш, хевис-биле шаңнатты. Шаңналдыг черже кирген мөгелерни магнитофоннар-биле шаңнаан.

Сукпак оваазын шаг-төөгүден бээр дагып чораан деп, улуг өгбелеривис чугаалап чораан. Тыванын төөгүзүнде ады кирген, ол хамаанчок "XX чүс чылда Тыванын алдарлыг кижилери" деп алдын номда киир бижиттинген Ананды чагырыкчы Кара-Хөлге чурттап чорааш, бо овааның дагылгазын чылдың-на боду башкарып эрттирип чораан дээр чүве.

Ча адар маргылдаага Ананды чагырыкчының Адар-Хаа дээр ча адыгжызынга чедер кижи турбаан дээр. Ча адар мөөрейниң хөй дакпыр тиилекчизи болурга чагырыкчы ол кижиге Адар-Хаа деп тывыскан чүве-дир. Ол кырган аксымаар шырайлыг, хавааанда молдурга кажыы дег борбак урулуг кижи чораан. Бис бо кырган-биле кырыгыже, кызылдустаажеге чедир кожа чурттап чордувус ийин.

Улуг аттар чарыжынга киришкен малдар хөй болган. Бо мөөрейге Манчын-оол Одаңның аъды эртип келгеш, сүт тыртар машина-биле шаңнаткан. Ийи, үш дугаар черлерни алган аттарның ээлерин өртектиг бараанар-биле шаңнаан. База бир солун мөөрей 60 хардан өрү назылыгларның чадаг чарыш маргылдаазы солун болуп эрткен. Эр улустуң аразынга Эректол Иргит кымга-даа четтирбейн бир дугаарында маңнап келген. Ийи дугаар черни Доржу Иргит-оол алган. Алдан хардан өрү назылыг херээжен улустуң чарыжынга Тыртык Чадамба бирги черни алган. Бо мөөрейге 70 ажыг харлыг, Көзегениң хоочун чурттакчызы Каак угбай хамыкты кайгадып, бирги черже үнген, бо улуг назылыг угбай, Сукпактың эң улуг назылыг чурттакчызы болуп, тускай шаңналга база төлептиг болган. Мөөрейниң тиилекчилерин өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Биске онаашкан үлүүвүстү бедик деңнелге эрттирип, оваага чыылган чонну ашкарып-чемгерип, ойнадып-хөгледип хүнзедивис. Бистер оваа дагыышкынын эрттирип турувуста суму чагырыкчызы чедип кээп киржип, эки эрттиргенивисти чыылган чоннуң мурнунга чугаалап, моон-даа соңгаар мынчаар чурумнуг, солун, хөглүг эрттирерин күзеди.

Бистер база чаңгыс чер-чурттугларывыска болгаш дөргүлтөрелдеривиске экини күзевишаан, келир чылгы оваа дагылгазын Эректол Иргитке хүлээдип бердивис.

Эрес-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Пенсионерлер эвилели тургустунган

РФ-тиң ТР-де пенсия фондузунуң талазы-биле салбыры чоокта чаа регионнар аразының "Россияның пенсионерлер эвилели" деп хөй-ниити организациязының 2-ги ээлчег чок конференциязын эрттирген.

Аңаа Москва хоорайга бо организацияның тургустунганындан бээр 10 чыл оюнга тураскааткан Россияның Пенсионерлер эвилелиниң 4-кү съездизиниң кол угланыышкыннарының база Тывага бо организацияның салбырын тургузарының дугайында дыңнадыгны Я.В.Сарбаа кылган. Чыылганнар чаа тургустунуп турар Россияның Пенсионерлер эвилелиниң салбырының Уставын, ниитилелдиң баштаар органнарын, ревизия комиссиязын бадылаан соонда, РФ-тиң ТР-де пенсия фондузунуң талазы-биле бо тургустунган салбырларының кады ажылдажылгазының дугайында керээни чарганнар. Ол талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Аалдап чораан

Эрзин кожуунуң Мөрен суурунга РФ-тиң пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырының ажылдакчылары 2004 чылдың август 22-де үнген №122 "Күрүнениң социал дузаламчызының дугайында" Федералдыг Хоойлуну чон ортузунга тайылбырлап, ында кирген чүүлдер 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирерин таныштырганнар.

Үндезиннер бар

«Баян-Кол» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгеде теве, аът, өшкү, хой малдың бажын өстүрүп алырының эге үндезиннери бар. Бөгүнде бүдүрүлге 12 кодан азы 2038 баш малдыг. Ооң иштинде 30 шаа теве, 1 кодан чылгы, муң ажыг өшкү-хойлуг. Мал кыштадырынга четчир кылдыр белеткеттинген 421 тонна сигенниң 257 тонназы кыштагларда чедиртинген. Мал эмчизи, зоотехник болгаш бригадир янзы-бүрү аарыгларга удур тарылгаларны болгаш профилактиктиг ажылдарны эм-домнуң чедер шаа-биле чоруткан.

«Баян-Кол» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлге

Бүдүрүлге чери картофель, тараа аймаан чылдың-на тарып турар, бо чылын ногаа аймаан, ылавылаарга, арбузту база тарып, оон чаагай дүжүттү алган. Малчыннарынга, ажылдакчыларынга үлээрин үлээш, чамдык кезиин сумунуң чурттакчы чонунга садып, эвээш-биче акшага чедирип алган-даа. Ажыл-агый чери, ниитизи-биле алыр болза, 1 комбайн, 8 трактор, 6 чиик машина база 14 көдээ ажыл-агыйның техникалары-биле чепсегленген. Акша-шалың төлевирин картофель, ногаа, мал-биле санажырындан аңгыда, садыглажыышкынның орнажылга хевирин ажыглап тургаш, малчыннарын эргежок чугула аъш-чем аймаа-биле хандырарын ораладжып турар. Бо чылдың 11 айларында шалың төлевиринге 385 баш малды ажыглаанын бүдүрүлгениң бухгалтери, түр када директорнуң хүлээлгезин күүседип турар Алефтина Семис-ооловна Сат дыннатты.

Ажыл-агыйны көдүрүп алырының аңгы-аңгы аргаларын тыварын ораладжып, ыяш дилдирер пилорама ажыдып алыр сорулга-биле олар чээли акша алыр дугайында документилерни чыып алган турганы база бар. Ындыг-даа болза бүдүрүлге чериниң үндүрүглерге 150 муң рубль өрези дээш ол ажыл ара соксаан.

Малдың баш саны малчыннарның карак кызыл, шыдамык ажылының болгаш боттарының хууда малының ачызында өзүп турар. Ооң кадында оон-моон келген «ийи буттуг кокайлар» кадарчыларны шуут амыратпас. Кандыг-даа оор чоруктуң дөзү ишкээртен үнер дээрзи билдингир. МУБ-туң удуртулгазы малчыннар-биле керээ езугаар малдың чаш төлүн 100 хуу камгалап алганнарга чаш малдың 20 хуузун дедир эгидип турар. Малын 90 хууга камгалап алганнарга 15 хуузун, 80 хууга камгалап алганнарга 10 хуузун эгидер дугайында дугуржулганы кылган. Чылдың түннелдери-биле алырга, төрүүр 100 баштан 100 ажыр хууну чылгычы Буян Биче-оолович Сенди-Хуурак база тевечи Байлак Биче-оолович Сенди-Хуурак алышкылар, шээр мал кадарчыларындан Рудольф Мандар-оолович Шыырып-оол, Михаил Байкараевич Бапыкай камгалап ап, эки көргүзүглерни чедип алган.

Тывада теве мал Баян-Кол биле Эрзин кожуунуң ажыл-агыйларында каш-ла санныг арткан. «Баян-Колдуң» теве кадарчызы бо чылын 5 бодаганны камгалап алган. Тевежиниң Кара-Кожагарда кыштаанга чедип, малчын-биле ужуражып, Тыванын бир онзагай малы— тевелерниң кандыг кыштап турарын сонуургаар дээш малчынның аалынче хаптывыс. Харалаан, малчын чорук-херек аайы-биле

суурже кире берген, тевелер чайынды кежир ырай берген черге таварыштывыс.

Ынчалза-даа Малыш шолалыг ажылчын теве-биле аалдың өдээнде аар-саар ажыл кылып турган кадарчының бүзүрелдиг дузалакчызы, 68 харлыг дуржулгалыг сакманчы Билчиир-оол Балданович Хорлуу акыйга ужуражып, чугаалажыр аргалыг болдувус. Билчиир-оол Балданович теве малдың чаш төлүн та чеже катап ажаап-карактап каапканын санап-даа көрбээн. Теве өске мал-маганга бодааргa, ылгалдыг, ол 6-7 чыл эрткенде, назыхары четчип эдержилгеже кирер, ооң төлү ижинге таптыг-ла бүдүн доруктуруп алыр. Маннап турар апарган бодаганга чылыг кажаа, көк үнгүже сиген, дусла бар болза, ол тоовас. Улуг тевелер кончуг соок кыжын безин хат уунче көрнүп алгаш, хонар, ыжык черже кирбес.

Теве малды ооң назынының иштинде чаңгыс катап өөредир. Бир удаа шанактаар, тергелээрин өөретсе, каш чыл эрткенде безин ол оозун утпас, угаанныг амытан бооп турар. Чедишкен бир улуг теве чүк машиназы иштин чайлыг сөөртүп алгаш баар, ажылга, соокка шыдамык, ачылыг, ажыы улуг мал.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ЧОНУНЧЕ САГЫШ САЛГАН

Василий Амыт-оолович Тюлюштү Өвүр кожуунуң Чаа-Суур суму чагыргазының даргазынга 2002 чылда сумунуң соңгукчулары шилип, соңгуп алган. Чоннуң идегелин ажыл-херээ-биле бүзүредир дээш ол шудургу ажылдаанындан түннелдери багай эвес болуп турар.

Бирги ээлчегде сумунуң социал хөгжүлдезинче кичээнгейни угландырган. Өг-бүле бүрүзү бодун боду хандыртынган турарын чедип алыр дээш ажылдарны чоруткаанындан чурттакчы чоннуң хуу малының баш саны чыл келген тудум-на өзүп орар. Мыйыстыг бода мал 1025, хой, өшкү 10386 баш четкен. Бо дээрге чурттакчы чону эвээш сумуга хөй болуп турар. Хамаатылар мал ажылының артыкшылдыг продуктуларын садып-саргаш, амыдыралынга четчир акша-көпеекти тып алыр аргалыг болу берген.

Суму даргазы эрткен чазын ногаа аймаан бажың бүрүзүнге тарыткан, оон багай эвес дүжүттү алган. Оон аңгыда боду Кызылдан муң ажыг дөс малина, инек-караа, слива,ранетка, яблоня болгаш өске-даа чимистиг ыяштарны сөөртүп эккелгеш, чурттакчыларга, школага, уруглар садигинге үлеп бергеш, тарыткан. Оларның өзүмү эки болуп турар.

Суур чаагайжыдылгазынче, арыг-шеверинче суму чагыргазы доктаамал кичээнгейни салып келген. Чаа Гагарин кудумчузунда полисадниктерни кылгаш, ында янзы-бүрү ыяштарны тараан. Арбаннар аайы-биле дөрт уруглар ойнаар шөлчүгешти туттурган. Идик-хеп, аъш-чем аймаа садарынга таарымчалыг базарны кылган.

Сумуга корум-чурумну быжыглаарынче суму чагыргазы сагышты салып, тодаргай хемчеглерни ап турар. Кандыг-даа кем-херек үүлгедиишкининиң үнер дөзү арагалаашкында болуп келген, ынчангаш арага аймаан чажырып садар «адрестер»-биле демиселди шыңгыыратканындан ам чүгле чаңгыс арага садар «адрес» арткан, ооң ажыл-чорудулгазын соксадыр дээш хемчеглерни ап турар. Сумуда участок шагдаазы чок болуп турары четпес. Кажан кем-херек үүлгедиишкини болу бээрге, кожазында Торгалыг суурдан шагдаа чалаар ужурга таваржып келгени дыка таарымча чок. Өвүр кожуунуң иштики херектер килдизи 2005 чылда участок шагдаазы тускайлап бээр дээрзинге суму чагыргазы идегеп турар.

Суму даргазы В.А.Тюлюш 2002 чылда кожуунга «Ажыл-ишчи удуртукчу» деп атка, 2004 чылда «Эки суму даргазы» деп конкурска тиилекчи болган.Чаа-Суур сумузу сөөлгү ийи чылда улаштыр «Эң эки чаагайжыттынган суму» деп мөөрейге тиилээн.

Чоокта чаа Чаа-Суур сумузунуң катап тургустунганының 30 чылының байырлалын суму даргазы В.А.Тюлюштүң, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында Өвүр кожуундан депутат Б.Б.Монгуштуң удуртулгазы-биле эки организастап эрттирген. Ооң-биле чергелештир Чаа-Суурнуң үндезилекчизи база «Совет Тыванын 5 чылы» аттыг колхозтуң бирги даргазы Степан Шожалович Кончуктуң ады-биле адаан кудумчунуң 10 чыл болганын демдеглээн. Ол ышкаш Степан Кончуктуң амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир чурттаан бажыңында ооң ажыл-ижинге, амыдыралынга тураскааткан музейни ажыткан. Бо биче эвес ужурдузалыг херекти кылырынга суму чагыргазы, ооң даргазы В.А. Тюлюш улуг үлүүн киирген.

Галина КОНЧУК.

Сумулар чагыргаларында

АРБАННАРНЫҢ АЧЫ-ДУЗАЗЫ-БИЛЕ

Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сумузунга арбаннар тургустунгандан бээр үш чыл чедип турар. 2003 чылдан бээр оларның ажыктыг ажылы көстүп эгелээн. Суму чагыргазының бажыңында арбаннарның тускай өрээлин тургускаш, тос арбанның булуннарын чыскаай аскан. Оон кайы арбанда чеже хамааты, студент, өөреникчи, каш мал-маган барын,үлегерлиг өг-бүлелерни,ажыл-ишчилерни болгаш өскедаа көргүзүглерни билип ап болур.

Көдээ Культура бажыңынга эртип турар культура-массалыг хемчеглерге арбаннарның киржилгези сөөлгү үеде кончуг идепкейжээн. Олар кандыг кежээни, мөөрейни эрттирерин боттары шилип алгаш,оларны чогаадыкчы езу-биле организастап турар болу бергеннер. Бо хемчеглер дээштиг, ажыктыг болзун дээш арбаннар фондузун тургускан. Өреге бүрүзүнден ай санында 5-10 рубльди чыып алыр, ону кежээлер,мөөрейлер эрттиринге,суур чаагайжыдылгазынга болгаш өске-даа хемчеглерге чарыгдаарын чурумчуткан.

«Найырал» арбаны (даргазы Ч.К.Кара-Сал) «Ойна, гармонь» деп дыштанылга кежээзин эрттиргени чедимчелиг болган. Аңаа хоочун гармонист К.Д. Монгуш тиилекчи болган. «Хостуг арат» арбанның Валентин хүнүнге тураскааткан «Баштайгы көрүштен ынакшыл» деп кежээни чыылганнар сонуургаан. Орта киришкеннерден Сай-Сүү Күжүгет, Чойган Айыжы бирги черни ээлээннер.

«Алдын-Хавак» арбаны (даргазы Ч.Б.Монгуш) амгы үениң болгаш эжеш танцыларга мөөрейни организастаан. Бо хемчег чараш танцы хептери, тывынгыр тургустунган танцы-самы-биле езулуг байырлал болуп эрткен. Школада хоочун башкылар Зоя биле Софья Ондарлар эрткен үениң танцыларын күүсеткенин чыылганнар магадаан. Бо мөөрейге «Чечек» арбанының төлээлери эң чараш танцыларны күүсеткеш, кымга-даа аштырбаан.

Спортчу маргылдааларны «Анай-Хаак» арбаны (даргазы Б.Д.Ондар) арбаннар аразынга эрттирген, орта хөй кижи киришкен. Хол бөмбүүнге сонуургалдыглар эвээш эвес болган. Хоочун спортчулар Тыртык Бады-Байыр, Василий Ондар, Ангар-оол Ондар хол бөмбүү ойнаарынга мергежилдиин көргүскеннер. Чадаг чарышка уруглардан Байлак Ондар («Анай-Хаак» арбаны), оолдардан Төмүр Монгуш, («Ырлыг-Булуң» арбаны) өөрүн мурнай келгеннер. Спортчу маргылдааларга «Анай-Хаак» арбаны тиилекчи болган.

Арбаннарның сумунуң ажыл-ижинге киржилгезин чыл төнчүзүнде түннээр,эки көргүзүглерни чедип алганнарны суму чагыргазы шаннаар.

Кара-Чыраа ортумак школазының башкызы Светлана Ондар улдуң төнген санында-ла өөреникчилерниң кандыг демдектерни алганын арбаннарга таныштырып, бо талазы-биле чугааны кылып турар. Оон аңгыда өөреникчилерниң арбан даргаларын база соңгаан.

Кара-Чыраа суму чагыргазының даргазы Шолбан Жуков, ооң оралакчызы Анна Ондар арбаннарның ажыл-чорудулгазын билдилиг удуртуп, боттуг дузаны чедирип турарындан олар солун, ажыктыг хемчеглерни чурттакчы чон ортузунда чорудуп турар. Ол ажыл-херек моон соңгаар улам экижиир дээрзинге идегеп болур.

Галина ООРЖАК.

Культура болгаш амыдырал

ОНЗАГАЙ САЛЫМ-ЧАЯАН

Чоокта чаа республиканың Р. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазының концерт залынга ол школада 23 чыл ажылдап турар башкы Чечек Хереловна Осурнуң 50 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы кежээ болуп эрткен. Башкының кады ажылдап чораан эш-өөрү, хөй санныг өөреникчилери, төрел-дөргүлү байырлыг кежээге чыглып келгеш, башкының ажыл-ижинге тураскааткан хана-солуннарны, фото-чуруктарны сонуургап көрген. Юбилярны сценаже чалаан соонда, байырлыг кежээ-даа эгелээн.

Сүт-Хөл кожуунның «Сүмбер-Уула» колхозунуң Ооруг-Бажы деп черге 1954 чылдың чазынында малчын өг-бүлеге беш дугаар кыс уруг төрүттүнген. Ону Чечек деп адаан. Бичии Чечек кады төрээннериниң аразындан онзагай салым-чаяанныг, хөгжүмге, уран чүүлге кедергей сонуургалдыг уруг болган. Өшкү-хой кадарып чорааанда, байгы ырлап чоруур. Ооң кады ойнап өскен төрел угбазы Полина Кенден-Сүрүновна мынчаар чаптап, сактып чугаалаар: «Өгге улус кээрге, Чечек ырлап берейн, акый азы угбай, дээн соонда, бадырып-ла эгелээр. Мен база ону өттүнер дээш, патла турар мен. 2-ги класска өөренип тургаш, баянга ойнап орда бажы безин көстүр эвес».

Ооң уран чүүлге салым-чаяанныы ада-иезинден уктуг болган. Чечек билип кээрге-ле, авазы ырлаар, ачазы хөөмейлээр, сыгыртыр чораан. Бүгү-ле холга туттунган хөгжүм херекселдеринге чедиштир ойнаар уругну башкылары – Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Маржымал Очурович Ондар биле Александр Сандарович Ондар олар эскерип, нота чокка санныг система-биле хөгжүмге өөредип эгелээннер. Оларның тургускан хөгжүм херекселиниң оркестри Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның уран чүүл көрүлдезинге үргүлчү-ле тиилекчи болуп келген.

1971 чылда ортумак школаны дооскаш, Чечек төрээн школазынга ыры кичээлин эрттирип, башкылап үш чыл ажылдаан. 1974-78 чылдарда Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулу тургаш, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы И.Г.Минин удурткан хөгжүм херекселдериниң оркестринге ойнап, Новосибирск хоорайга эрткен Бүгү-эвилел фестивалының лауреаттары болбушаан, «Эң эки оркестр» деп үнелеткеннер. Москвага Совет Тыванның 30 чылынга тураскааткан уран чүүл хүннеринге киржип, П.И.Чайковский аттыг күрүне консерваториязынга концертке киришкен.

Чечек Хереловна хөгжүм херекселдериниң салбырының баштайгы доозукчу бооп, училищени 1978 чылда дооскан. Ол-ла чылын Бай-Тайга кожуунның Тээли суурга ургларның музыка школазынга ажылдап чеде берген. Ол школаның директору турган, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Чечек Салчаковна Монгуш мынча дээр: «Хып дээн чалыы кыс келгеш, домрага ургларны өөредип эгелээн. Кызымак, аажок идепкейжи кижи болган. Ыңай-бээр агитбригада-биле концерт, оюннуг малчын турлагларга, чоок-кавы суурларның чурттакчыларынга бо-ла чедер турдувус. Эки ажылы дээш ону профком даргазынга-даа, комсомол организациязының секретарынга-даа соңгуп турдувус. Кожуунның культурлуг амыдыралынга Ч.Х. Осурнуң киирген үлүг-хуузу эвээш эвес».

Кызылда Р.Кенденбиль аттыг салым-чаяанныг ургларның школа-интернадының директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Мария Монгушовна Лопсан юбилярның дугайында чугаалап тура мынча дээн: «Онзагай бүдүштүг, талантылыг башкы.. Ол чуруттунар, шүлүк база чогаадыр сонуургалдарлыг кижи. Ооң доостурган өөреникчилери Тыванның булуң бүрүзүнде». Бичии өөреникчилери база биче сеткилдиг башкызынга аажок ынак, хүндүлээрлер.

Шынап-ла, үстүнде адааным кижилериң бо башкы дугайында чылыг-чымчак сөстерин деткивес аргам чок. Чечек Хереловна-биле училищеге кады өөренип, чаңгыс өрээлге кады чурттап, бар-чогувусту үлежип чордувус. Ооң кижизиг аажызы, каттыраннаан чазык шырайы, мени даады-ла «чуржу» дээр баштактаныы сагыжымда артып калган. Ужур-утка-даа чок, ынчаар адаар кижи, мен база анаала таарзынар турдум. Эжимниң мынчаар хүндүткелдиг ажылдап, чурттап чоруурунга чоргаарланыр-дыр мен. Эр хей, Чечээшка.

Юбиляр чогаадыкчы кежээзинде ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының хүндүлүг бижии-биле шаннатты.

Чечек Хереловнаның чаңгыс оглу Буян —ТР-ниң Иштики херектер яамызының ажылдакчызы. Кенни Евгения ТКУ-да ажылдап турар. Олар 4 харлыг кыстыг.

Раиса ОНДАР, башкы.

Кызыл.

ЧУРУКТА: Ч.Х.Осур.

Чурукту өг-бүленің архивинден алган.

СЦЕНАГА АМ БИР КӨРЗЕ!

Мээң өскен-төрээн суурум Шеми 60-70 чылдар үезинде Тыванның культурлуг сайзыралының, ажыл-агыйының талазы-биле адысураа диңмиреп турган суурларның бирээзи чүве. Миннип кээримге-ле, ынчангы бот-тывынгыр артистерниң чай чогу-даа аажок. Ажылындан келгеш, чүгле чемнени каапкаш-ла, клубче ыдып-ла каар. Ону эки сактып алганым ужуру кады төрээн акым Биче-оол Монгуш ындыг кижи. Ооң эвээш-биче назыны культура одаа-биле холбашкан. Элээди чылдарымда суурнуң бот-тывынгыр артистериниң концертин, оюн-тоглаазын аажок сонуургаар турган болгаш, оларның овур-хевири сагыжымда мөңге артып калган.

Ынчан колхоз даргазы Шулуу Даваевич Куулар турган. Кайгамчыктыг дарга чүве,хамык ажылагыйны дүн-хүн чокка удуртпушаан, аныяктар-биле концерт белеткеп, клубка шуут хондур туруптар. Бичии-даа озалдаарга, даштын баглаашта аъдын мунупкаш, киржикчилерни бөле шаап эккээр. Ол чылдарда шемижилер Чөөн-Хемчик кожуунның уран чүүл көрүлделеринге доктаамал бирги черни ап келгени таварылга эвес. Ол хамаанчок республикага ады алгып турдулар.

Бир-ле катап республика көрүлдезинге Шеминиң боттывынгыр артистери чеде бергендир (акым чугаалап орар чүве). Концерт Кызылдың парыгынга ногаан театрга болуп турган. Сураглыг «Аъдым» деп танцыны ойнап турда, бир киржикчизи эмин эрттир «аскымнааш», сценадан барып ушкан, харын-даа бут кырынга тура дүшкен болгаш улаштыр чүү-даа болбаан дөг, өөрүнге чеде халааш, ойнап чоруй барган ышкажыл. Ол «аскымнап» турган өгбевис ам-даа аравыста чурттап чоруур – хоочун башкы Сувак Монгушович Самбуу-ла болгай.

Ынчангы Шеминиң өске-даа бот-тывынгыр артистери бо: сыгыт-хөөмейи-биле алдаржаан Седен-Дамба Ондар, ол аныяндала чок болган; мээң кады төрээн акым Биче-оол Ак-Тарааевич Монгуш —ону Шеминиң Никулини дижир чүве, акым 31 харлыында айыыл-халапка таварышкаш чок болду, ооң кончуг эдержир эжи Семис-оол Ондар «Шеминиң Никулини ам чок. Ол-ла олчаан сценаны кагган мен, сценаже үнерге-даа, дузу чок хымыраан дег мен» деп олурганын дыңнаан мен. Семис-оол Ондар ырлаар, танцылаар кижи. Ол ам-даа аравыста. Ыраажы Анай, Татьяна Мөгдүн оларның уран талантызын чүү дээр ону!

Акымның бир кады ойнаар клоун эжи Семдерек деп акый чораан. Ол аажок узун, сарыг, акым чолдак кижи-ле болгай.Каттырынчыг көргүзүглер ойнаарга, көрүкчүлерниң кара баары кадар чүве-ле болгай.

Ол үелерде Шеминиң культура одаан ам сураглыг композитор апарган Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуш удуртуп турган. Шеминиң клувун ол республикада эң дээре ажылдыг клубтарның санынче киир ажылдаан. Бир катап мээң өг-бүлемниң концертин совхозтуң маевказында көргүзер кылып каан. Өөм ишти, дөрт уруум-биле аажок-ла белеткенген бис. Концерт соонда Анатолий Мижит-Доржуевич «Калган акыңның адын сыкладың» дээнин ам-даа сактып чоруур мен.

Колхозувус совхозче шилчээн чылдарда, «Большевик» совхозтуң директору мээң акым болур Дамдын Санчаевич Куулар апарган. Ол база-ла бот-тывынгыр артистерниң аразынга турупкан ырлап турарын бо-ла көөр турдум. Ынчан Шеминиң адын уран чүүлге алдаржыдып чорааннарга Калдар-оол Комбуевич Куулар, өөнүң ишти Клара Енданова, башкылар Александр Дыртык-оолович Монгуш (ол ам аравыста чок), Буян-оол Салчакович Конгар, Баргын-оол Дарган-оолович, Римма Достай-ооловна Монгуштар, Барыңмаа Сарыг-ооловна Кара-Сал, көдээ Совет даргазы турган Ким-оол Булугунович Монгуш дээш, өскелер-даа хамааржыр. Шеми хемни алгап чораан хоочуннардыр. Оларны ам бир катап сценага көрзе деп күзелдиг мен.

Татьяна КУУЛАР.

Шеми.

ХОМУДАЛЫМ ХОЙЛАП ЧОР МЕН

Бистиң Тес-Хемде арткан ийи чогаалчы бар бис: мээң биле Моторк Тирчин. Кайывыс-даа алдан харның бозагазын ажа база берген, өле баштыг өгбелер бис, ак баштыг адалар бис. Өзеривис төнген, өлүрүвүс арткан.

Моторк Айыжыевич честем-биле 1968 чылдан эгелеп өскен черивистиң хөгжүлдези, өргүн чонувустуң келир үези дээш, Тес-Хемниң ажыл-агыйларында чедер-четпестерни барык дөртен чылдың дургузунда республика солуннарынга чырыдып келген бис. Ынчалза-даа амгы үеде кым деп-даа дарга херекке албас, черниң черинде черлик ыттар дег апарган бис. Олар сеткиливисти сергетпес, туткан холдарывыс кошкаан, тура-соруувус өшкен, эвилең ээ көрнүр дарга турбас болган үе-дир.

«Чуртталганың үнези» деп шүлүктерим чыындызы ном үндүрер черде «чыдыыр» чыгай берген, чырык көөрүн манап чыдар. Акшаландырыышкын – деткимче херек. Мен хуумда адыр дуюглуг анай чок,пенсионер ашак болгаш ынаар октаптар акшам, деңгелим чок болганда, халашкан кожуун чагырыкчызы Биче-оол Сундуевич Шыырапка бараалгаан мен. Чылзып турза-турза, соңгулдалар үезинде хүндүлүг даргам халашкан.Ооң соонда амгы кожуун чагырыкчызы Валерий Кылаң-оолга, «чыда өлүр чылан эвес» база-ла бараалгап четтим. Ыглаар чыгыы, номумга чырык көргүзерин диледим. Ындыг акша көрдүнмээн дээш ол кичээнгейге-даа албаан. Хомудалым хойлап алгаш, эзирик кижи дег, эжиктен элеңейнип үндүм. Даргам биле эжик аразы кадыр дагны ажары дег, ырак болду.

Мээң күзелим болза каш чылдар иштинде дүн-хүн дивейн үндүрген күжүмнүң, төккен деримниң түннелин дириг чорааш көрүксээр-дир мен. Чаңгыс ол-даа эвес, хууда архивимде номнар кылдыр белеткеп каан чогаалдарым ам-даа бар. Чижээлээрге, «Самагалдай — бурунгу Тыванның найысылалы». Ону корреспондентилеп турган үемден-не бижип эгелээн мен. Самагалдайның 230 чыл оюнда суму чагырыкчызы Сергей Шашхооевич Чайбарга база бараалгаан мен. «Болур чүве-дир, белетке, редакторлат, юбилей таварыштыр көөр бис» дээрге, шаашкактаан шарыга-даа алдырар хире эвес, салгын-хат дег чанып барып, кады кыраанымга илеткээш, Тыванның ном үндүрер чери-биле харылзаа тудуп, белеткеп алган мен. Соонда ол-ла даргам: «Бар акшаны стадион чаартырынга чарыгдаан бис» дээрге, «Самагалдайның 240 чыл оюнда үндүртүп алыр сен» дээш, үш кылын кыдыраашты кадайымга хүлээдип берипкен мен. Чанындаазының чаңынга өөренир дээр болгай. Кады кыраанымы Клара Маадыровна чогаал ажылын база бижип чоруур кижи. «Мөгениң девии» деп номун редакторладып алган, аанакайың, база-ла деткимче чок орар кижи. Чогаадыкчы өг-бүлени деткип, өрү тыртып, пенсионерлер бистерже ээ көрнүптер эриг баарлыглар, эки сеткилдиглер бар-ла боор деп идегелдиг бис.

Чиңмит ӨӨЛЕТ.

Самагалдай.

БУЯННЫГ ЧОГААЛЧЫ

«Мээң башкым Идам-Сүрүн» деп эгелиг эжим Монгуш Кенин-Лопсанның чүүлүн номчааш, Идам-Сюрюн башкыны эң баштай Торгалыг суурга көргенимни сактып келдим. Ынчан Өвүр кожуунның Торгалыг суурга чаңгыс-даа орустаар кижи чок, чүгле имнежир турган. Ынчан авам моорап аарый берген. Ак-Кара-Суг деп черге чурттап турган бис. Аал чанынга бир отряд улус келгеш, ол черни шинчилеп турган. Оларның аразында бир херээжен эмчи бар.

Үш аъттыг кижи чедип келди. Акым Шириин-оол оларны уткуп алды. Бирээзи Идам-Сюрюн болду. Авамның аарыының дугайында Идам-Сюрюн ол отрядтың эмчизинге хелемечилеп тайылбырлап берди. Орус эмчи авамга эмнер хайырлаан. Ооң соонда авам каң кадык бооп сегээн, дыка үр чурттаан.

Чогаалчы кижи сөскүр. Идам-Сюрюн башкының орус дылды билир болганы авамның амытынын алырынга, ооң назынын узадырынга кончуг улуг дуза болган.

Мен дугайты ажылчын кижи мен. Тыва тоолдарны болгаш тыва чогаалчылар номнарын үргүлчү номчуур мен. Кара аныяамдан тура Монгуш Идам-Сюрюннүң шүлүктерин болгаш шүлүглелдерин номчуп өскен мен. Монгуш Идам-Сюрюн тыва чоннуң тергиин чогаалчызы деп бодаар мен. Оонактыг черге буруудаткаш, кара-бажыңга амызындан чарылган улуг чогаалчының номнарын дарый үндүрери чугула.

Монгуш Кенин-Лопсанга бот дугайты амырааным илередип ор мен, чүге дээрге адын безин бир кезек үеде адаары хоруглуг турган Монгуш Идам-Сюрюн дугайында солун тоожулал очеркти номчукчу бистерге бижип берген-дир.

Бюрбю КЫРГЫС.

Кызыл.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДИДИМ САЛГЫН

Хүннээректе чечек, чимис секпереткен
Салгын-хаттың оожургап, сериивезин.
Күжүр боттуң изиг чүрээ болу берген
Чалыы кыстың сагыжымдан ыравазын.

Эртенгиниң хаяазында болган-на чок
Белде чалгаан тарааларга чеде бергеш,
Эргим кыстың өстүрүп каан дүжүдүнүң
Бедик сывын таалап суйбап тургулаар мен.

Чежемейниң хууда хөлзеп чорзумза-даа,
Сеткилимге чаңгыс-ла чүүл черле четпес.
Чараш кыстың арнындыва удур көрүп,
Чажын орта ынчаар диттип дегген болза.

Чалгыны чок көзүлбес куш – хөглүг салгын,
Шак ол чашты чаңгыс-ла сен суйбаар-дыр сен.
Сээң ындыг дидимиңни дөзээрим кай,
Сеткилимни оожуктуруп алырым кай.

БУРГАН ЧАЯАН АК-ХАЙЫРАКАН

Бурунгулар — өгбелерим чурттап чораан
Бурган чаяан өктереңгей ава черим.
Кадыр туруг, бизеңнери харап турар
Каңзы-ширээ, караам огу Ак-Хайыраканым.

Үелешкен оолдуң, кыстың өөрүшкүзү —
Үнген хүнче уткуй чырып сорунзалаан,
Көрүшпести көрүштүрүп таныштырган
Хөй-ле чону хөөрежиксээр Ак-Хайыраканым.

Эскен шайның үстүн чайып чалбарып кээр,
Эстелчиңнээн ак-көк кадак сунуп йөрээн,
Бурунгулар ыдык-сүзүү доктаап дүшкен,
Бурган чаяан бойдус кежии Ак-Хайыраканым.

Амыр-дыжым авыралдап эгидип кээр,
Ак-Хайыракан, чажыым чажып тейлеп тур мен!

Алексей БӨЛГҮМ-ООЛ.
Самагалдай.

Александр ДАРЖАЙГА

БАРААЛГАТ-ЛА

Тыва-ла мен,ынчалза-даа кайгаар-дыр мен,
Дылым чечен эвезинге чөгенир мен.
Ынак дылым — тыва дылдың ылап дээди
Ынаныштыг сайзыралын сенден көрдүм.
Тывызыксыг Александр Даржай дээрзи
Тыва кижи болганынга чоргаараар мен.
Поэзия "делегейниң" делгеминче
Бодуң кире бергениңни эскербээн сен.
Дылы чечен тыва чонуң чаяаны-дыр.
Тыпкан эжиң чылыг, чымчак куспаа ол-дур.
Сергей Пюрбю, Сарыг-оолдуң, Кюнзегештиң,
Сеткили ак Кенин-Лопсан, Миколаның,
Сени чедип өстүрүп каан ада-иең
Сеңээ сөңнээн сеткилиниң боошкуну-дур.
Поэзияң боошкунун улам чежип,
Бодуң чечен сөстериңни илчирбелеп,
Ындынналып кирип келир аялгаңны
Ынак Тываң, чонуңга улам бараалгат-ла!

АМЫРГАМНЫ

Чаңнык ойнаан дыттан алгаш,
Чазап алган амыргамны.
Эткен үе чедип кээрге,
Эгиннеп аар амыргамны.

Эзим, аргаа чеде бергеш,
Этсип ойнаар амыргамны,
Эткен сыынны ээлдирип кээр
Эткир үннүг амыргамны.

Тайга, сынныг Тывам аңы,
Таан-даа чараш сыын, мыйгак.
Таваржырда болчаг айтыр,
Таваар этсир амыргамны.

Мөңгүн-оол КУУЛАР.
Бора-Тайга.

МЕНИ ЧОКТААР

"Солуннарга чүүлдер бижиир,
Чогаалдарны база бижиир
Шору кижи чурттап чор" деп,
Чонум-хөйүм чугаалажыр.

Канчап билир, шагы кээрге,
Кара бажым халаш кыннар.
Хөйүм-чонум болган-на-чок
Хөрээ өйүп мени чоктаар.

БОДАЙ БЕРДИМ

Акшазы хөй, хөреңгилиг,
Ашактарга "чыпшына" бээр,
Болур-болбас ашактарга
Борбак чүрээн
"сөңней-ле" бээр
Хаадаңмааны чоор деп
Кааптар деп бодай бердим.

Бораш ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

ЙӨРЭЭЛ

Караңгыда айның чырыын
Кара булут дуглавазын.
Кайгамчыктыг чурталгадан
Кара нүгүл ырап чорзун.

Чазын үнген чечектерни
Часкы доңат доңурбазын.
Чалыы-чараш чүректерден
Чашпаа хоп-чип ырап чорзун.

Аржаан суглуг хемчигештер
Арыг чытсын, хирлетпеңер.
Амыдырал-чурталгавыс
Аайлажып дескилешсин.

Ким ОНДАР.
Ийме.

КАТКЫ БАЖЫ КАТҚАН ЭВЕС...

ШОЛА АТТАР

Мээң төрээн черим, улустуң донгактар чурту дижири Чаатының чону хөлчок чечен-мерген, сөскүр, ааспырак кижилериң чурту болдур ийин. 1959 чылда Чааты ортумак школазынга дөртку классчы турумда, колхозувустуң маевказы болган чүве. Ынчан суур ортузунга турган эрги клуб чанынга 32 мөгени хүрештирген. Дөрт мөге артканда мөгелериң эң-не улуу 61 харлыг Аракчаа Донгакты көрүкчүлер деткип, "Шыдай, Шыдай, эки тут!" деп алгыржып турган чүве. Шыдай ылап тудушса-даа, ол хүн бодунуң-на чээни Хууракайга октадыпкан. Ол хүн 61 харлыг, чонунга, чуртунга сураглыг чораан Арак-Мөгениң сөөлгү хүрежи болган. А ол "Шыдай" деп шола хоочун мөгениң "шыдай чүвени" деп чугаа кадында-ла домактаныптарындан тывылган шолазы чүве-дир. Мөге чеден ажыг харлыында Шыдай деп адын атсына берген чорааш чок болган.

Ол-ла үелерде малчын Үзүй-оол Долаанны Чаатыдан чайлагладып Хендергеже көжүрер дээш колхоз чолаачызы Сундуй Самбуу-Хөө халдып кээрге, малчыннар машинага чүдүртүне-ле бергеннер. Өгнүң эт-севин чолаачы хүлээп алгаш, бедидир чүдүрүп-ле турган. Ону көргеш малчын: "Көвүдей бербеди бе, моң?" дээрге, чолаачы: "Ажырбас, куда, ажырбас" деп каар болган. Чык долдур чүдүртүнген соонда малчын: "Ана кордал чок-ла ишкир машина-дыр але, куда? Өске чолаачылар ийи катап дажыыр өг болбазыкпе" деп хөөреп шаг болган.

Көшкен аал Хендергеже Чээнектеп дорттап ажыпкан. "Дорттааш тос хона бербес бис бе, куда" дээрге, чолаачызы: "Ажырбас, куда, ажырбас. Бо чүвең машина эвес, трактор болбазыкпе" дээр болган. "Ана кордал чок-ла күштүг, шыырак машина-дыр але, куда" деп, малчын хөөрээн. Ынчап чорда, чүү боор, машиназы Чээнек суун кежип чыда, малгашка кадалып калган. Малчын машинадан дүже халааш, ол-бо көрүп халааш алгырган: "Ана кордал чок, куда, диведим бе, дорттааш тос хонар деп. Машинавыс кордал чок кылдыр дүже берип-тир, кордал чок, кордал чок". Чолаачызы база-ла: "Ажырбас, куда, ажырбас. Черле үне халды бээр бис" дээш, хүүрек алгаш, казып-ла эгелээн.

Көшкен аалды үдеп чораан мал эмчизи дыңнаарга, бирээзи: "Кордал чок"-ла дээр, бирээзи: "Ажырбас"-ла дээр болган. Шынап-ла, элээн болганда машиназы үне халдып алгаш чорупкан-дыр. Ол-ла хевээр чону Сундуй-оолду "Ажырбас" деп, а Үзүй-оолду "Кордал чок" деп бүгү назыда адай берген.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Шагаан-Арыг.

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

ТАЙГАГА УЖУРАЖЫЛГА

Күскээр сиген кезилдези адакталып, иштик черниң бүрүзү саргарып эгелеп чорда, ийи аңчы аар ий ажып, аңнаар дээш аалындан аттаныпкан.Кат, тоорук эмгежок. Чылык күс болган. Чедер черинге чедир дуюглуг аңга таварышпааннар.

Бир эртен эртенги одарда сыын биле мыйгак көрүп алгаш,оларны канчаар сегиртирин дугурушкаш, ийи аңгы чорупканнар. Сегиртир эжи кедээзинден адаанда кезек-кезек пөштүг сырый арга баарында часпас адар олутта эжинче аңнарны хойзуп-ла бадырган. Олутта эжи олура дүшкеш, ок-боозун белеткеп эгелээн. Октарының чамдыызын чанынга төө каап алгаш, боозунче чаа-ла огун суп чыдырда, хенертен чанында алгы эвес алгы үнген. Хая көрген, чүү-даа чок. Бо ээн тайгага бо чүзүл деп бодап, чүрээ меңнээнинден уштуна бер часкан. Канчангаш-ла көрүптерге, ырак эвесте улуг кара пөштен ийи үгбегер сарыг чүвелер алгыржып бадып олурган. Ашак-даа куйга чыырлыш дээн соонда, боозун октапкаш, одаг кайы сен дээш ыдыпкан. Алгырар бодаан, үнү үнмес. Демги ийи салбагар, сарыг чүвелер ашакты сүргеш чыдыпкан. Чыда каар дээр ужур-даа чок. Адыг бе дээрге адыг эвес, азашулбус бе, сарбашкын бе азы хар кижи деп чүвези ол бе дизе-ле, башка чүү кирбес дээр.

Кедээр эжи дыңнаалаан, боодаа дагжавас болган. Бо кандаай чоор дээш дураннап эгелээн. Үш кара чүве кедээр ол чарыкта өзенни өрү, одагже углай дүргени аажок, аразы аргамчы дурту-ла хире, сывыртажып алган бар чыткан. Чүнүң-даа ужурун билип чадааш, бистен өске аңчылар бо тайгада чок-ла чүве болгай деп бодап, одагже углай базыпкан.

Демги сывыртаткан эжи одаанга кел сал-ла, ийи холунга ийи будук сегире шаап алгаш, манап турда, ийи агбагар сарыы бо-ла келген. Келзе-ле, иелдирзи кызыл-даван, олары хорлаанындан сыстыпкестип калгылаан болган. Арны-бажы, хол-буттарында кара чук. Чудаанындан кежиниң өңү безин орта билдинмес. Чүгле карактары кылаңнаар. Карактары көк, сарыг баштары үгбейгилеп калган кижи дүрзүлүг амытаннар. Аштааны-ла ол боор, карактары чүгле сава-пашта-ла барган. Холга туттунганын-на чип-ле турганнар. Арай деп оожургап алганда, демгилери чугааланган: ашак орустап билбес, а демгилери тывалап билбес. Ол ийи сарыг кижиниң кеткен хевиниң элеп-түрээнинден, эмдерепсамдараанындан эр азы херээжен кижилер бе дээрзин билип алыры безин берге. Үнүнден билдинзеле, харын херээжен улус болган.

Имнежип-сомнажып тургаш, арай деп билишкен. Соңгаартан Абакан бажындан эм оттар чыыр дээш чадаг бөлүк экспедиция чазын беш айда үнген чүве-дир. От дазылы казып чорааш, иелээ өөрүнден ырап, асчып калган. Та каш хемни кежип, та каш тайганы ажып каапкан улус. Бо күзүн, ааскежик болуп, бистиң аңчыларывыска таваржы бергени ол болган.

Оларның өөрүп, муңгараан, амыраанындан ыглажып-сыктажып келириндан аңчыларның бажынга аң каяа кирер. Ийи аңчы ынчалдыр-ла аалдарынче куруг чаныр, чүгле ийи сарыг эш ушкарып алган келген. Аскан "аалчыларын" ашкарып-чемгерип хепкергеш, чаңгыс аътка ушкарыштыргаш, Саян артынче орук-чириин айтып берип, үдеп кааннар-дыр.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Даспы-Аксы.

КОЖАЙ БИЛЕ ЧАЛЧА

• Басня •

Кожай баштайгы хар чаапкан соонда
Хопчу сарыг чалчазын-даа келдирткен:
"Электри чырык өртээн төлеп чадаан,
Эмнелгелер, школалар, хоорай-суурну,
Өрегелер, казанактар, ордуларны
Өжүрер деп, соксадыр деп дужааган дээр.

Кожайының ажык-кончаа киирип орган
Кончуг күштүг электри шугумнарын,
Бажыңнарның электри удазынын,
Балды-биле чалчазы-даа үзе шаапкан.

Айлар, хүннер билдирбейн шуужуп эрткен,
Агар санче акша-мөңгүн кирбейн барган,
Акциялар, векселдер, облигациялар,
Ажыы-биле үнезин шуут чидирипкен.

Аштангы көк бөрү ышкаш кожай келгеш:
"Акционерлер, эжим-өөрүм аразынга
Алдар адым, арын-нүүрүм бужартадып,
Ажылымга багай салдар чедирген" деп
Актыг черге чалчазын буруудаткаш,
Алды чылда шиитгиргеш чорудупкан.

* * *

Кончуг кажар акшаларлыг шоодайларда
Кожай ышкаш кижилерни чок деп болбас.

АДА-ИЕ БИЛЕ БАШКЫ

• Басня •

"Корум-чурум аажы-чаны,
Кончуг багай наркоман дег,
Өөредилгээ салым чок-тур
Өглеп-баштап кааңар" деп
Башкызы-даа сургуул оолду
Бажыңынга сөөртүп келгеш,
Адазынга, иезинге
Аажок-ла чарбаан дижир.

Иезиниң арны хуулуп,
Изигленип мынча диген:
"Ада-ие бодараткаш,
Азырап каан шаавыс-ла ол,
Корум-чурум сандараткан.
Коллективтиң буруузу-дур.
Багай демдек алганы дээш
Башкылар-ла харыылазын.
Орлан-кежээ мээң оглум
Он бир класс дооскан соонда,
Академия кирбейн барза,
Анаа сени салбас мен" дээн.

* * *

Кижизидилге айтырыын
Кичээнгейге албайн турар
Ада-ие, башкыларның
Аразында чүве-ле бар.

Виктор ДАНДАР.

Чаа чыл келди-ле!

АҢАА БАШТАЙ-ЛАА ЧҮҮ ХЕРЕК ИЙИК?

Чаа чыл чоокшулап орар. Бо кайгамчык байырлалды елка чок уткууру кымга-даа күзенчиг эвес. Аргадан шиви кезериниң орнунга садыгларда садып турар кылымал елкаларны садып алыр болза, ону каш-даа чыл ажыглап болур болгай. Чаа чылда елка тургузар дээш ногаан бойдузувуска кайы хире когарал чедирип турарывысты санаары берге.

Чаа чылда елка кылыр шиви кеспес дугайында хоойлу хүлээп алдынмаан болганда, ону чөп ажыглаарының талазы-биле республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле девискээр агентствозу чурттакчыларга баш удур сагындырып, парлалга таварыштыр чарлалды берип эгелээн.

Чаа чылдың шивилерин кезерде тус черде турар арга-арыг ажыл-агыйының чөпшээрел бижиин алгаш, ооң өртээн арга-арыг ажыл-агыйының кассазынга төлээш, арга-арыг даамалының айтып берген черинден кезип алыр.

Юридиктиг эргелиг албан черлери болгаш организациялар база тус-тус кижилер чаа чылдың шивилерин арга-арыг ажыл-агыйларының складтарындан садып алыр дээш баш удур чагыгны база киирип болур. Борта бир онзалап демдеглеп каар чүүл болза, оларның боттарының кезип алырын чөпшээревес. Бир эвес юридиктиг эргелиг албан черлери хоойлуга чөрүштүр шиви кезер болза, административтиг торгаалдың адаккы хемчээли-биле 200-300 катап торгаары көрдүнген. Бо хоойлуну 2001 чылдың декабрь 20-де Күрүне Думазы хүлээп алган, 2001 чылдың декабрь 26-да Федерация Чөвүлели бадылаан.

Бир эвес чурттакчылар чаа чылдың елказынга ажыглаарынга чөпшээрел чок шиви кезер болза, административтиг торгаалдың адаккы хемчээлин 20-30 катап өстүргеш торгаары көрдүнген.

Чаа чылда чөпшээрел чок шиви сада бээр кижилер турар болза, оларга чүгле торгаал эвес, кеземче херээн оттурарының айтырыын тургузуп болур. Ынчангаш арга-арыг ажыл-агый агентствозунуң ажылдакчылары иштики херектер органнарының ажылдакчылары-биле базаарларга, хөй-ниити черлеринге бо айда доктаамал дежурныйлаашкынларны, рейдилерни организастаар. Чаа чыл келди-ле дээш ногаан бойдузувусту кыргыпхыдый бербейн, көрдүнген чурумга дүүштүр ажыглап, камныг болуп көрээлиңер.

Борис НУРЗАТ.

ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле девискээр агентствозунуң кол специализи.

ЧҮТКҮЛДҮГДЕ

Елена Самдановна Шаравии Тес-Хем кожууннуң Белдир-Арыг суурунга төрүттүнген. 1961 чылда Чыргалаңды школазының 8-ки клазын дооскаш, Кызылдың №2 школазынга өөредилгезин уламчылаан. Улаштыр башкы училищезин доозуп алгаш, Эрзин кожууннуң Бай-Даг школазынга күш-ажылчы намдарын эгелээн.

Ол хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге өскен болгаш бичиизинден турала башкы мергежилди шилип алырын бодап чораан. Ооң күзели бүдүп, ургларга билиг-мергежилин дамчыдып, бичии чаштарны келир үеде чурталгазының каастакчылары кылдыр кижизидип, эртем-билигге өөреткен. Школачы чылдарында ол хөй-ниити ажылдарындан чыда калбас, ырлаар, танцылаар чораанындан ажы-төлдү шак-ла ынчаар өөредип чораан. Улуг класстарга өөренип чорааш, школаның комсомол эге организациязының секретарынга соңгудуп, башкыларының, эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган.

"Кижи болуру—чажындан, аът болуру—кулунундан" деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар болгай. Шынап-ла, чажындан бээр эш-өөрзүрек, улуг-бичии кижилер-биле чугаалажып билир чораан болгаш Елена Самдановна каяа-даа, кандыг-даа улус аразынга бодунуң эки талаларын көргүзүп чоруурун кады ажылдап чоруур башкылар, ада-иелер чугаалаар.

Амыдыралының аайы-биле өскен-төрээн сууру Белдир-Арыгның Чыргалаңды ортумак школазынга 1977 чылдан 1995 чылга чедир чаңгыс чер-чурттуларының ажы-төлүн өөредип үлүгхуузун киирген. Школага баштай башкыларның комсомол, улаштыр партия эге организацияларының секретарынга соңгудуп, класстан дашкаар ажыл чорудар организакчыдан директорга чедир ажылдаан. Бо ажылдарындан аңгыда, СЭКП Тес-Хем райкомунуң бюро кежигүнү, Чыргалаңды көдээ Совединиң депутады, суурнуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы бооп, хөй-ниити даалгаларын ак сеткилдиг күүседип келген.

Бо бүгү даалгаларындан аңгыда, ол хөй ажы-төлдүң иези болгаш бажыңына база-ла чай чок, кара эртенден кежээге чедир инек-малын ажаанзырап, аъш-чемин белеткеп, бичии-даа ажыл чок олуруп шыдавас. Күскү үеде ургларын эдерткеш, суур кыдыы Борбак-Арыгдан хуунар долдур инек-караа, кызыл-кат, чодураа, ыт-кадын чыып алыр. Тес унундан чыжырганы база чыып, кышкы "үүжезин" белеткеп, ажы-төлүн шак ынчаар ажыл-агыйга өөредип келген. Оон аңгыда Шаравиилерниң өг-бүлези инектеринге сигенни Хараал-Тей чоогундан кезип, сарааттап алыры чаңчыл апарган. Ада-иезиниң угун салгап, алызындан-на ажылчын бооп өзүп келгениниң бир херечизи бо-дур. Ооң ачазы чүгле кожуунга эвес, а республикага билдингир ус-шевер кижи чораан. Ол өгнүң дериг-херекселдерин, ылаңгыя аптара, эргинек, эжиктен эгелээш, чоннуң чагыын езугаар Тес-Хем база кожазы Эрзин кожууннарның малчыннарының чагыгларын кылып берип чораан. Елена Самдановнаның авазы база дааранып талазы-биле ус-шевер кижилерниң бирээзи турган. Ынчангаш-ла салгал дамчып, оларның ажы-төлү база холунга ус болуп, эр-херээжен чокка ажылгыр улус болганы ол боор.

Елена Самдановна чеже-даа чай чок турган болза, 1978 чылда бот-өөредилге-биле Кызылдың башкы институдун, а 1979 чылда марксизм-ленинизм университедин дооскан. Ооң өөредилге дээш чүткүлү хилис барбаан деп чүвени бо бүгү херечилеп турары ол. 1995 чылда конкурска киришкеш, башкылар билии бедидер институтка ажылдааш, 1997 чылда Кызылдың №9 школазынга класстан дашкаар организакчы кылдыр шилчиткен.

1999 чылдан бо хүннерге чедир амыдыралының аайы-биле Кызыл кожууннуң Элегес-Аксында тускай дузалал школазында эге класстар башкылап чоруур. Елена Самдановна Шаравииниң чон мурнунга төлептиг ажыл-ижи үнелелди алган. Ол "Улус өөредилгезиниң тергиини", "Күш-ажылдың хоочуну" хөрек демдектериниң база хүндүлел бижиктер, дипломнарның эдилекчизи. Ынчангаш бичии чаштарны кижизидип чоруур үлегерлиг иеге бо хүннерде байырлап эрттирип турар юбилейин таварыштыр куспак долдур чечектерни сөңнеп, амыдыралынга аас-кежикти, кадыкшылды күзеп каалы. Назыныңар ам-даа узун-на болзунам, Елена Самдановна!

Римма ЧАВЫНЧАК.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылдың декабрь 9-та № 157 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Чазак Аппарадының девискээр-хөгжүлде болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле демнежилге эргелелиниң сектор эргелекчизи **Бавуу Доржуевич ХОВАЛЫГ** шаңнаткан.

ТОМУЙЛААШКЫН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2004 чылдың декабрь 9-та № 156 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга **Борис Кожун-ооловович КҮДЕРЕК** томуйлаткан.

Улусчу дружиналар

ОЛАРНЫҢ КИРЖИЛГЕЗИ–БИЛЕ

Найысылалдың девискээринге федералдыг, республика чергелиг база муниципалдыг албан черлери, организациялар болгаш бүдүрүлгелерден 152 улусчу дружиналар отрядтары хаара туттунган. 2004 чылда дружина ажылынга 2270 хамаатыны, 530 автотранспортту киириштирген. Бөгүн хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынче 99 организация үнүп турар.

Шагдаа ажылдакчылары биле дружинниктер бо чылын 203 ниити чурталга бажыңнарынга профилактиктиг ажылды чоруткан, 840 подвалды, 1138 бажың кырын, люктарны болгаш чылыг трассаларын хынаан. Ук объектилерден 211 "тодаргай чурттаар чери чок кижилерни" Кызылдың ИХК-зинче чедирген. 657 "адрести" хынаан, 399 литр спирт холумактыг бүдүмелди олардан хавырган. Ок-боолуг 1009 кижини хынаан, янзы-бүрү хажыдыышкыннарлыг 39 окбоону тодараткан, оларның 27-зин хавырган.

543 эзирик кижини туткаш, эзириктер сергедир черлерже чедирген. Шенелдеге хостаткан 442, ооң мурнунда шиттирип чораан 405 кижини, 355 чединмес өг-бүлелерни хынаан. Дружиналарның киржилгези-биле РФ-тиң КХ-ниң 228-ки чүүлүнге (наркотиктер) база 119-ку чүүлүнге хамаарышкан (өлүреринге кыжаныг) 2 херекти истеп тодараткан. Профилактиктиг угланыышкынныг 6272 беседаларны кылган.

Дежурныйлаашкынны эки чорудуп турар дараазында организацияларны болгаш ведомстволарны адап болур. Албан черлеринден – ТР-ниң Экономика, Саң-хөө, Культура, Кадык камгалал яамылары, №1 эмнелге, одалга садып-саарар контора. Өөредилге черлери болгаш эртем төптеринден – ТКУ, Көдээ ажылагый техникуму, гуманитарлыг шинчилелдер институду. Муниципалдыг бүдүрүлгелерден – хоорайның үндүрүг инспекциязы, хоорайның социал камгалал комитеди, ПАТБ, "Аныяк", №1 божудулга бажыңы, "Водоканал".

Дежурныйлаашкынны хлеб инспекциязы, Юстиция, Энергетика, Тудуг яамылары, бойдус курлавырларын камгалаар институт, "Тываагроснаб", ПЭЖУ-3, санэпидстанция үзүп турар.

Кызыл хоорай чагыргазының информация килдизи.

Дувуренчиг медээ

КЫШТЫ КАНЧАП АЖАРЫЛ?

Бистиң Чаа-Хөл кожууннуң хөмүр-даш шыгжаар складында чурттакчы чонга садар хөмүр-даш шуут чок. Чиигелделиг хөмүр-даш садып алыр дээн холунда справка тудуп алган инвалидтер, аарыг-аржык, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерже кым көрнүрүл?

Дарга-бошкаларга-даа кирип, чугаалап шаг болган чон-дур бо. Шыдалдыг улус Чадаанадан хөмүр-дашты боттары садып ап турар-дыр. Хөмүр-даш садып алыр дээн, холунда бичии акшалыг улус хүннүң-не "КамАЗ"кээрин манаар. Хүнде ийи "КамАЗ" чүгле котельнаяга кээп дүжүрер. Иии, дидиренчиин, соогун! Кажан черле Чаа-Хөлге хөмүр-даш кээр ирги?

Хөмүр-даш дугайында дувуреп чоруур бодалым-биле чагырга даргазынче кирер дээримге, хаандан хаалгачы кончуг дээр болгай, ынаар мени киирбеди. ТР-ниң Чазак Даргазынче безин кожуундан келген бөдүүн кижидир мен дээримге, ооң камгалакчылары киириптер чоржук. Бо айтырыгны чогуур үстүкү черге тургузар бодалдыг мен.

Эриг баарлыг даргаларым, бисче, Чаа-Хөл кожуунче, ээ көрнүп, дузадан кадып көрүңер!

Зоя МААДЫ

хөй санныг чурттакчыларның мурнундан.

Бажын ээлерингe

Колбаса дугайында

Бүдүрүлге черлеринге колбасаны 19 үс чылдың төнчүзүнден бээр бүдүрүп эгелээн болуп турар. А бажың ээлери колбасаны шагдан тура бодунуу-биле белеткеп ап чораан. Колбаса белеткеп кылганының аайы-биле хайындырган, ыштаан, шала ыштаан база ижин-баар, хандан кылган дээн ышкаш хевирлерлиг.

Хайындырган колбасаны үүрмектээн эттен кылыр. Аңаа чамдыкта крупаларны холуп болур. Хайындырган колбасаны быжыргаш азы соок хевээр аңгы-аңгы гарнирлер-биле чемге ажыглаар. Ону соодукчуга 5 шактан эрттирбейн шыгжап болур.

Тырткан ижин-баар болгаш хандан кылган колбасаларга далган, сүт, дагаа чуургазы, хлеб база хайындырган крупаларны холуп болур. Оларны ол-ла хевээр азы быжырып чиир. Соодукчуга 2-3 шак шыгжап болур.

(Солуннуң дараазында номери декабрь 16-да үнер).

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9300. Чагыг 152.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытты-ынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.